

اسماعیل بیگ غصبرینسکی
رضاءالدین فخرالدین

بسم الله الرحمن الرحيم

اسماعیل بیگ غصیریسنکی

۱۸۵۱-۱۹۱۴

یازار

رضاءالدین فخرالدین

(شورا مجله سینین ۱۹۱۴-جو ایلینین

۲۱، ۲۲، ۲۳ و ۲۴ سانلار پندان)

أيتها النفس أجملی جزعا

انّ الذی تحذرين قد وقعا

إنسان اولماق اۆچۆن نه ايشلر ايله چالېشماغا، دۆنيادا معتبر مّلت اولوب ياشاماق اۆچۆن بو مّلت اعضالاري آراسيندا هانسې ذاتلار اولماغا ضرورتليگي اۆگره دن، حؤرمتملى انسانېمېز و استاذېمېز اولموش، اسماعيل بېگ غصېرنسكى حضرتلري رحلت قېلدېلار. اسماعيل بېگ قلميندن يۆزلر و مينلر ايله انسان درس آلېرلار و اونون طرفيندن دلالت ائديلمېش يۇللار ايله يۆرۆر ايديلر. اسماعيل بېگ وفات اولماغي ايله روسيه مسلمانلاري پك بۇيۆك و ادب مركزي اولموش بير ذاتلارېني غائب ائتديلر و اؤزلرينه خيريخواه اولموش بير خادملريندن آيېرلدىلار.

عادى قريه لر ين بيرينده دۆنيايا گليب و كيچيك بير شهرده عمر گئچيرميش بو ذات، اۆزۆنۆن ذكاوتي، اقتدار و استعدادى، جسارت ادبىيەسى و اقدامى، تشبث و ثباتى سببيندن روسيه مسلمانلارېنېن يۆكسليشينه ممكن اولموش ادبى منصبين ان يوخاري درجه سينه يۆكسلدى، روسيه مسلمانلارېنېن علمى و ادبى، اجتماعى و اقتصادى حاللارېنېن عادتدن دېشاري انقلابنا سبب اولدو. بو گۆنه قدر روسيه مسلمانلاري آراسيندا هئچ كيمه نصيب اولمامېش شهرت و اعتبار بونا نصيب اولموش ايدى.

مّلتّه، خلق و جماعتلره خدمت ائديچيلر احتمال هر وقت اولوب گلْميشلر، بيرى علمى بيرله خدمت ائتميش اولسا احتمال كى ايكيچيلرى ماللاري و عقللرى بيرله ياردېم ائتميش ديلر. لكن اسماعيل بېگين خدمتى پك بركتلى و پك فائده لى اولدو، اسماعيل بېگ بو مّلت اۆچۆن خيرلى و نظيرسيز بير خادم ايدى.

إنسانلارېن حياتلارې ایللر و آیالار، گۆنلر و ساعتلرین اوزونلوقلارې بیرلە دگیل بلکه خلقلره اولموش خدمتلىرى و خلفلره قالدېرمېش اثرلىرى بیرلە اؤلچۆلر و بونون کیمی اؤلچۆلمک ضرورتلى دیر. اؤز جنسداشلارې اۆچۆن خدمتلىرى آز اولوب خلفلىرى اۆچۆن اثرلر قالدېرايىلمەين کیشیلرین عمرلىرى نە قدر اوزون اولسا دا «قېسا عمرلى» و بونون عکسېجە خدمتلىرى چۆخ و خیرلى اثرلىرى قالمېشلار دۇنيادا نە قدر آز دورموش اولسالار دا «اوزون عمرلى» سانالېرلار. بونلاردان اۆلکيلرین عمرلىرى بۇيا اوزون اولسالار دا انى دار و بونون اۆچۆن برکتسيز، سؤنکېلارېن بۇيا قېسا اولسالار دا انى گن و برکتلى اولور.

اسماعيل بیگ عمرینین بۇيو دا قېسا اولمادی، اما انى پک گن و پک برکتلى اولدو. علم و خلقلره خدمت ائتمگین قىمتینى بیلچیلرین هر بیرى بونون عمرى روشینده عمر سۆرمگى غبطه ائتسەرلر گرک. اسماعیل بیگ حضرتلرینین عمرى عجیب روشده متعالى و برکاتلى اولدو!

اولو انسانلار و خلقلرین منفعتلىرى اۆچۆن خدمت ائتمک اۆزلىرینین دؤغرودان دؤغرو بۇرجلارې دئیە بیلچى بندهلرین ظاهر اولماقلارې الله تعالى نېن انسانلارا اولموش رحمتى و هديهسى دیر. بونون کیمی آدملر انسانلارېن حياتلارېنا راحتلىک گتیریلر، روحلارېنى تربیه قېلارلار و هر دۆرلۆ سعادت یۇللارېنى حاضره یلر، پریشان و پراکنده اولموش ملتلىرى بیر هیئت حالېنا قۇیارلار. ملّته، هر وقت اؤز آراسېندان بونون کیمی اولو و فائدهلى انسانلار یتیشدیرمک اۆچۆن

چالېشماق و خدایى نابت اولموش انسانلارېن قيمتىنى آنلاماق، كفران نعمت
ائتمه مك، قدردانلىق گورستمك، ضرورت دير.

اسماعيل ميرزا حضرتلى گنجلىمىز اوچون رهبر، قاريلارېمىز اوچون مثال،
عالملىمىز اوچون عبرت ائديلىپ توتولاجاق و ملتلىرىن تفاخر ميدانلارېنا حورمت
ايله تقدیم قېلېناجاق انسانېمىز دير. بونون اوچون اسماعيل يېگىن ترجمه حالى
يازېلېپ بۆتون مکتبلىرىمىزده پايلانېلماق و شاگردلىرىمىز كۆتۆلۆنده ساقلانماق
ضرورتلى ايدى. لکن بو ايش بو گۆنه قدر اولمادې. بونون عيىي اسماعيل ميرزادا
دييل، بلکه بيزده دير. سلامت وقتىنده بيز بو انسانېن درجه سىنى آنلايىپ و
ضرورت اولان قيمتىنى وئريب يئتىشىدىره بيلمه ديك.

اسماعيل يېگ حضرتلى وفات اولماسې سببلى، ملت اؤزۆنۆن پك فائدهلى بير
انسانېنى ضايع قېلدى. بونون كيمى ايشلىكلى و ثباتلى انتلى بير انسان اوچون نه
قدر تأسف ائدىلسه ده يئرى وار. بو گۆنده بونون مصيبتى عوضسىز و خسارتى ده
بدلسىز دير. الله تعالى بونا رحمت ائتسىن و ملتّه اولموش خدمتى اوچون اؤز
فضلىنه لايق روشده مكافاتلار وئرسىن و اونا خلف اولايلىن ذاتلار يئتىشىدىرسىن!
اسماعيل ميرزا حضرتلىرىنن ترجمه حالى مىلى جريده و مجله لىرىمىزده باسېلېپ
يايىلدى و هر يئرده اوخوندو. لکن بونون ترجمه حالى چؤخ يازېلماغا و چؤخ
مرتبه لىر اوخونماغا ضرورت اولماغېندان بيز ده «شورا» دا آزاراق يازماغا قرار
وئرديك. بيزيم يازاجاق نرسه لىرىمىزىن چؤخو اوچون، «ترجمان» جريده سىنده

حسن صبرى افندى قلمى ايله يازېلمېش جملەلردن استفادە ئايدىلەجك. حسن صبرى افندى اسماعيل بېگىن ياخېن ئىنسانلار بىندان اولماغې اوچۇن يازدېقلارې دۇغرو اولسا گرک.

ترجمە ھالى. «ترجمان» جريدە سىنىن مۇسىسى اسماعيل بېگ غىصپرىنسكى حضرتلىرى ۱۲۶۷-۱۸۵۱-جى ايل مارسېن سىكگىزىنجى گۇنۆ (جمادى الآخر) «باغچاساراي» شېرىنە ايكي ساعاتلىق مسافەدە «آوچې كۇى» اسملى قريەدە دۇغموش دور. آناسې قېرىمېن اصل زادە يعنى دۆورەنلرىدن فاطمە خانېم اولوب آتاسې دا سۇنرادان زادگان صنفينە گىرمىش مصطفى آغا لىسميندە بىر ذات ايدى. مصطفى آغا قېرىمېن قارا دنيز بۇيوندە «غاصىرا» اسملى قريەدە دۇغوب، اورادا بىر قدر عمر سۇرمۇش ايدى. اسماعيل مىرزانبىن «غىصپرىنسكى» شۇھرتى بوندان آلېنمېش دېر (بونو اۇزۇ دە «ترجمان» دا يازمېش ايدى. ۱۸۸۴-جۇ ايل ۱۹-جو سان). يېراق بابالارې خىزىر تۇركلرىنە منسوب اولسا گرک. ھىر حالدا مفصل صورتدە ترجمە ھالىنې يازېچىلار اوچۇن بونون ھانسې بىر قۇمە منسوب اولدوغونو آراشدىرماق لازم دىر^۱.

۱ بىر وقتلر «ترجمان»-دە «گۇن دۇغدو» اسميندە بىر ھكايت يازېلماغا باشلامېش ايدى. اۇندا دانيال بېگ اسملى بىر ذاتېن نىسې سۇيلىمىش وقتدە، آنا طرفلرىنېن چىركىس قىيىلەسىنە و اۇندان باشقا مختلف قۇملرە منسوب اولمالارې احتمال توتۇلوش ھالده آتالارېنېن «تۇركى» قىيىلەلردن بىرىنە منسوب اولماسې پىيان

اسماعیل بیگین آتا و آناسې ۱۸۵۵-جى ایل «سواستوپول» ساواشې وقتىندە «باغچاسارای» شەرىنە كۆچدۇلر. بو چاغدا اسماعیل میرزا دۇرد ياشىندا ایدی. ۸-۹ آیلىق زمانىندان اۇن ياشىنا قدر اسماعیل بیگى حبیبه اسمىندە بیر خاتون ترییه ائتدی. بو خاتون بو گۆن دە سلامت اولوب، «باغچاسارای» شەرىندە دورماقدا دېر.

«مسکو»دا عسگرى اعدادى مکتىبىنى تمام ائتمىزدن مۇقۇم «استانبول»ا وۇندان سۇنرا «پارىس»ە گىتتى. اۇرادان روسیە یە و اۇزۇنۇن اصل وطنینه قايتىدى. ۱۲۹۱-۱۸۷۴مده «يالتا» شەرىندە اوچىتىل اولوب، مسلمان بالالارینا روسجا درس وۇردى. اىكى سنەدن سۇنرا «باغچاسارای»ا گلیب «زنجیرلى» مدرسه سىندە یئنه روس دیلى درسلىرى وۇردى.

۱۲۹۶-۱۸۷۹مدا «باغچاسارای» شەرىنە **غالاوا** اولوب سىچىلدى و بو خدمتىندە دۇرد ایللر قدر دوردو. اۇندان سۇنرا بۇتۇن وجودو ایلە قلم خدمتىنە گىرىشىدى. ۱۸۸۵-جى ایلده «باكى» شەرىنە، ۱۸۹۳-جى ایلده «باكى» آرخالى بخارا و تۇركىستان طرفلىرىنە و ۱۹۰۷-۱۳۲۵ هم دە ۱۹۰۸-۱۳۲۶-جى ایللرده مصرە، ۱۹۱۱-۱۳۲۹مدا هندوستانا سیاحت ائتتى.

قېلىنمېش ایدی. بىز بو دانیال بیگدن مقصود اسماعیل بیگ اۇزۇ اولاجاغى ظن قېلىب اوخویوب گىتىدىک. لکن حکایت تمام اولمادان قالدې. بىز دە اۇز ظنیمىزین دۇغرو و یا كى يانلېش اولدوغونو آنلايایلمەدیک. ر. ف.

زمان **آلماشنووينه** آچېق بېر مثال اۋلدوغوندان اسماعيل ميرزانهن «باكي» حقينده
«ترجمان»دا يازمېشلارېني آز مناسبتيني رعايت قېلېب بو يترده كۈچۈرۈرۈك:

۱۸۹۳-جۈ ايلده «باكي»يا ايكينجى دفعه گئتديم. بېرىنجى سفرىمده
خۇرمتلى سفرعلى بېگ ۋلى بېگوف برابرىمده ايدى. منە يۈل
باشچېلىق ائدىب، قافقاز قطعه سىنين خيلى يئرلىرىنى گۇرستىدى.
تجارت اھلى يىزى ايشسىز، بۇش يۈرۈچۈلردن حساب ائدىب، عالملر
ايسه جريدە نين اسمىندن اۈركۈز ايدىلر. گۇرۈشدۈگۈمۈز بېر ايكي
ضيايالى انسان دا **سلوژبا** ائتمەدن جريدە چيلىك ايله چالېشېدېغېمېزا
تعجب ائدىلر. سفرعلى بېگ بېر مغازەيە آلېب گىردى و منىم
مسلمانجا جريدە نشر قېلدېغېمې دىن قارداشلارېمېزا بيان ائتدى.
لكن قارداشلارېمېز منىم ايشلىرىمى بيهۋدە حساب ائدىلر و
حيرانلېقلارېني گىزلەدەيىلمەدىلر. سفرعلى بېگ بونلار بېر ايكي نسخه
«ترجمان» وئرىپ، جريدەدن، معارفدن، ادبياتدان بېر آز سۈيىلەمك
اۋلدو ايسه دە قارداشلار «ترجمان» نسخه لرىنى رد ائدىب «بىزە گرک
دگىل» دئدىلر و قايتارېب وئردىلر. بونون كىمى حاللارې چۈخ
گۇردۈگۈم سببلى توسيع فهم و بصيرت دعاسې اوخودوم. لكن سفرعلى
قارداشلارېنېن بو معاملە لرىندىن چۈخ متأثر و محجوب اۋلوب، گويا
سۇزۈنۈن مەندىن گىزلىتمك اۋچۇن تۈركجەنى بېراخېب دا فارسجا
سۈيىلەمگە گىرىشىدى و دېشارېدان گلېش بېر مسافرىن معتبر
انسانلاردان حساب ائدىب ھىدە قېلمېش نسخه لرىنى رد قېلماق عىب

ایش اولدوغونو بیان قیلدی. او وقت قارداشلارین بیری ایکینجی سینیه باخیب «بوش وئریلن نرسه نیه اؤچۆن آلماسان. آل! بیر نرسه قویماغا یارایار اوند!» دئدی. ایندی سکگیز ایل سؤنرا بو ایکینجی سفیریمده بوش وئریلن جریده می نرسه قویماغا یارایار دئییب آلان باکی خلقی استقبالیما چیخدیلار، تلگراملار، هدیه لر ایله تلطیف ائتدیلر. سکگیز سنه مدّتینده بو قدر اؤزگیش فکرلرین ترقّی و فهملرین توسیع ائتمگینه دؤغرو بیر علامت اؤلسا گرک.

عائله سی. اسماعیل بیگ ۱۲۹۳-۱۸۷۶-جی ایلده ائولندی و بو خاتونو ایله بیر قدر ایللر دوردوغوندان سؤنرا آیریلدیلار. بوندان سؤنرا ۱۲۹۹-۱۸۸۲-ده مشهور عائله لردن اؤلان سمیر غوبیرناسپندا آق چوریلردن اسفندیار آق چورین قهزې زهراء خانیم ایله ازدواج ائتدی و بونولا ایگيرمی سنه عمر سؤردۆ (بونون ترجمه حالی «مشهور خاتونلار» اسملی اثرده مذکور دور). زهراء خانیم وفاتپندان سؤنرا اونون بیر دؤغما قاربنداشې ایله تاهّل ائتدی ایسه ده بو خاتونو چؤخ یاشامادی، وفات ائتدی. رفعت بیگ، منصور بیگ و حیدر بیگ اسمینده اؤچ اؤغلو، خدیجه خانیم، شفیقه خانیم و نگار خانیم اسمینده اؤچ قهزې، زینب اسمینده بیر قهز قاربنداشې قالدې.

تحصیل و تربیه سی. اسماعیل بیگ، آنا دیلینده الفبا درس لرینی حاجی اسماعیل اسملی بیر معلمدن اؤخوموش دور. اؤن یاشلاری وقتینده «آق مسجد»

غېمنازىيە سېنە گېردى و ايكى ايل اوخوماغېندان سۇنرا «وارونژ»دا عىسگرى مەكتەپ،
اوندان دا مسكودا عىسگرى اعدادى مەكتىپىنە كۆچدۇ. ۳۵ سەنەدن بىرلى دوام
ائىتمىش خەدمەتلىرى ايله روسىيە مىسلمانلارې و تۈركلرىنن مەلت پىرورلىرى ايدىگىنى
اثبات ائىتمىش اسماعىل مىرزا، ايلك تەحصىلىنى روس مەكتەپلىرىدە گۆرۈپ، اصل
مەلى تەربىيەسىنى دە افراط درجە ناسىونالىست اۇلان روس عائەلەلرىندىن، روس
مەحررى و پىروفىسورلاربىندان كسب ائىتمىش ايدى.

بو دۇغرىدا مەحررم يوسىف بېگ آق چۇرا «موخەدلىگى تەمبىل ائىدىچى ذات بىر
بوتچى (پوتچى) عائەلەسىندىن چىخەمىش ايدى. اسلام دىنىنن مەجددى اۆلمۈش
غزالى لا ادريە فىلسوفلاربىن شاگردى ايدى، وولتر ھەم رىناتتى جزوتىلر
يەتتەشدىرمىش ايدى، اسماعىل بېگ دە ايلك دىنى و مەلى تەربىيەسىنى قازناچىفلىر
عائەلەسى اچىپىندە قاتقوفدان آلدې» دئىمىش دىر.^۲

۲ كىتاب دىياچەلرى، مەناسىز شىر و حاشىيەلر اوخوماغا اعتراض ائىدىچى، كلام
اھللىرىنن مىسلكلىرىنى، مەذھەپلىرىنى اساسىندان **تىمىروچى**، فخرالدىن رازى ايله
تەفتازانىيە «امام» و «علاّمە» عنوانلاربىن گرەسىز و ئىلدىگىنى دعوى قىلان،
بىزىم مەرجانىيە دە، بۆتۈن مىسلكلىرى و كىلاتلارې شىر و حاشىيەلر، كىتاب
دىياچەلرى اوخوماقدان و «اھل سەنە و الجماعە» سۆزۈتۈ كلام اھللىرىنە خەسۇصا
ابوالحسن الاشەرى اتباعىنا ھەل ائىتكەن، ھەم دە رازى ايله تەفتازانىنى لا يخطى
ساغماقدان عبارت اۆلمۈش بخارا مەدرىسلىرى خەسۇروندا تەربىيەلەمىش ايدى.

اسماعیل بیگ ترجمە حالېنې اۆگرنمک اۆچۆن اۋنۈن مریلرینی، استادلارېنې بیلمگە و اۋنلارېن حاللارې ایلە دە آشنا اۋلماغا احتیاج وار. اسماعیل بیگ حضرتلری قاتقوف حقیندە «ترجمان»دا بیر مقاله یازمېش ایدی. دقت قېلماغا ضرورت اۋلدوغوندان بعض جملەلرینی بو یئردە کۆچۆرۆرۆک:

قاتقوف روسیە هم روسلارا اولان اخلاصی و محبتی، یازمېش بندلرینین و بیان ائتمیش فکرلرینین حقیقت هم اۋتکۆنلۆگۆ ایلە مشهور ایدی. دۆغرو سؤیله مکن قورخماز، روس ملتینه فائده وئرن نرسەلری یازدېغی وقتیندە اۋنۆنە آرخاسېنا باخماز، نشر ائندن «مسکو جریده سی» روسیە ان اۋتکۆن سۆزلۆ بیر جریده ایدی. جریده چیلیک دۆنیاسېندا بونون قدر نفوذلو ادام اۋلدوغو معلوم دییل. قلمینین قدرتی حتّی وزیرلردن قورخمازلېو درجەده ایدی. «بونون کیمی قوّت و رغبت بو إنسانا هارادان گلیر ایدی؟» دئسەنیز، اۋز ملتینه و اۋز وطنینه ریاسېز خدمت ائتمکدن و حقیقی محبت باغلاماقدان گلیر ایدی. قاتقوف نهی یازسا دا جانې و کۆنلۆ ایلە یازار ایدی. بونون وفات اولماسې خبرینی ائشیتیمکله روسیەنین هر جهتیندە مخصوص دعالار قېلېندې. عائله سینە روسیە و فرانسه دن اولموش علمی جمعیتلر طرفیندن تعزیه لر و تسلی نامه لر تاپشېرېلدې. پک اولو انسانلار وفاتلارېندا اۋلمايان

حۇرمەتلەر، حسرت و قايغۇ اظهار ائىمكلىرىن جريدەچى اولموش قاتقوف وفاتىندا گۇرۇلمەسى اعتبارا آلېنماغا ضرورت دىر. اۇز ملّتى اۆچۆن توتاشدان اوتوز ايل يازان انسانېن خدمت قدرىنى بىلىچى روسلار طرفىندىن حۇرمەت ائىدىلەجگى معلوم. بو حال اۆچۆن قاتقوفدان آرتىقراق روس خلقى افتخار ائىسە گرک. قاتقوف كىمى اۇز ملّتىنى سئون انسان باشقالارا دا عبرت و مثال اولسون! جريدەچىلر بوندان حصّە آلسېنلار. ملّتىنە محبّت ائىتمگى سىبىلى، زحمت و مشقّتلەر باخمادان، بلكە اۇزۆنۆن خصوصى منفعتلىرىنى دە فدا قېلېب دا قلمى و علمىنىن فائىدەلىرىنى عموم اۆچۆن صرف ائىدىچى صورتدە وفات اولسالار دا معنادا چۆخ زمانلار قدر ساغ قالېرلار.

اسماعىل بىگ، مسكو عسگرى **اعدادىسىنىدە** وقتىنىدە، اۇزۇ منسوب اولموش تۆرك تاتار ملّتىنە قارشى بۇيۇك بىر محبّت حاصل ائىدى. بوندان سۇنرا «استانبول» و «پارىس» شىهرلىرىنە گىتتى ايسە دە آرزىلارېنى مكتىبلر و كىتابلار ايفا ائىدە بىلمەدى. مىشارالىيە حضرتلىرى اۇزۇ اۆچۆن لازم اولان فكرلىرى مكتىبدىن، كىتاب و مەلّملىرىن دىگىل، بلكە حياتدان آلېر ايدى. «پارىس»دە اولدوغو مەدّتىندە حيات و معىشت عالمىنى تېبّع قېلماق ايلە مشغول اولدو. تۆرك-تاتارلارېن

آشاغې گنتمه لری سبیلرینی و نئجه یوخارې گۆتۆرۆله جکلیرینی «پاریس» ده حل قېلیدی.

عمللری و امللری. اسماعیل بیگ حضرتلری روسیه یه قایتماغی ایله «روسیه مسلمانلاری» اسمینده ۴۰ صفحه لیک روسجا بیر کتاب یازیب نشر قېلیدی. مشارالیه حضرتلرینین محررلیگی بو رساله ایله باشلانمیش دیر. مذکور اثرده «بیزیم آرخادا قالماغیمیزین باش سببی نادانلېغیمیز، آوروپا بیلگیلریندن خبرسزلیگیمیز دیر. منقرض اولماماغیمیز اۆچون اوخوماغیمیز و آوروپا بیلگیلرینی آوروپا فکرلرینی اؤگرنمگیمیز لازم. بونلاری اؤز دیلیمیزه کۆچۆرگه، مکتب و مدرسه لریمیزه داخل ائتمگه مجبوروق» دئییه بیر قانون اساسی دۆزمۆش ایدی. بو فکرینی تورک-تاتار ملّتی آراسینا یایماق اۆچون بیر واسطه ایزله دی و بو واسطه نین مطبوعاتدان باشقا نرسه اولمادېغینی آنلادی. بو سببدن ۱۸۸۱-جی ایل می آپتین سگیزیندن اعتبارا وقتلی بیر مجموعه نشر ائتمگه باشلادی. بو مجموعه نین اولکی نسخه سی «دۇنغۆچ» و ایکینجیسی ده «شفق»، اوندان سۆنکولاری «نشریات اسماعیلیّه» اسملری ایله چېخیدلار. اسماعیل بیگ، وقتلری معین اولمایان بو مجموعه لره قناعت ائتمه ییب، منتظم چېخان بیر جریده نشر ائتمک فکرینه گیردی و هئچ بیر طرفدن یاردیم اولمایان حالدا، زمان و احوالینن چتینلیگینه رغما، جسارت مدنیّه سی و ایشلیکلیگی سایه سینده

تۆركجه و روسجا اولاراق «ترجمان» جريده سيني چېخارتماغا موفق اولدو. بو جريده يه رخصت آماق اوچون «پتربورگ» شهرينه قدر گئتمگه و چوخ مشقتلر يۆكله مگه مجبور اولدو. «ترجمان» نين بيرينجي نسخه سي ۱۳۰۰-۱۸۸۳-جۆ ايل آوريل آيينين اؤنونجو گۆنۆنده چېخدي و هر دۆرلۆ مادّی و معنوی مانعلره قارشې دوروب، بو گۆنه قدر دوام ائتدی. ۱۸۸۲-جی ایلده «سالنامه تۆركی» اسمی ایله سكسن بير صفحه ده گۆزل بير تقويم نشر قیلدی. بونون دیاچه سینده بو مضموندا بير جمله وار:

بو ایله مخصوص بيرينجي مرتبه اولاراق وطنیمیزده کی مسلمانلارین استفاده قبلماقلاری اوچون متمدن خلقلرین «تقويم و **آلماناق**» لاری شکلینده «سالنامه تۆركی» کتابی ترتیب ائتدیک و روس، فرانسه و عثمانلی نشریاتلارینا بنزتمک اوچون سالنامه میزین مندرجه سینی روس، عثمانلی و فرانسه جه **آلماناق** و تقویملردن و جغرافیا و فن استاتیسیتیک کتابلاریندان اخراج ائتدیک. روسیه مسلمانلاری حقیقته کی ماده لر، خبرلر اؤز قلمیمیز و تجربه میز دیر.

اسماعیل بیگین کیچیک لکن معلوماتلاری چوخ و فائده لری بؤیوک اولان رساله لری پک چوخ دور. بونلار مختلف وقتلرده نشر اندیلیمیشلر. لکن ان گۆزل اثری ترجمان دهر. بونون بۆتۆن موضوعو روسیه مسلمانلارین خمولت و عزلت

دۇنياسىنىڭ چىنچىب دا علم و مدنىت دۇنياسىنا گىرمىكلىرىنە، اعتبار و شرف كىسب ائتمىكلىرىنە چارەلر گۇرستمىكىدىن عبارت اولموش دور.

اسماعىل بىگ اۋزۇ «ترجمان» حقىندە بىر روشدە حسابلار يازمىش ايدى:

(۱) بو گۇن ترجمان اۋچۇنجۇ ياشىنا گىردى. «ترجمان» منفعت و غرض شخصى اۋچۇن دۇنيايا گلەمدى بلكە روسىيەدەكى مىسلمانلار بىن معارف و ترقىلرىنە، وطنىمىز ھەم دولتىمىز بىن خۇشلوغو و سىلامتلىگى اۋچۇن خىدمەت اولدوغوندىن جەملە اۋخوبوچولار بىمىز بونون حقىندە مەلۇمات وئرمىگە مەجبۇرۇق. اىكى ايل اۋنچە «ترجمان» بىن بىرىنجى نەرسە سى چىخاندا ۳۲۰ آلېچىسې وار ايدى. جرىدە مىصرفىنى فى سبىل اللە اۋزۇمۇزدىن قۇشوب ايل آخرىنە يىتىشىدىدىك. ۱۸۸۳-جۇ ايل دىسامبىرىدا آلېچىلار بىمىز ۴۰۶ سىيا يىتىدى. ۱۸۸۴-جۇ ايل بۇيوجا آرتىب، بو گۇنچىمىش دىسامبىرىدا آلېچىلار بىمىز ۱۰۰۰ كىشى اولدو. بو مىن كىشىدىن بىش يۈزۈ عالمىر، اۋچ يۈزۈ سوداگرلر، يۈز اللىسى تۇرە و مىرزىلار و قالانىلارې باشقا خەلقلر دىر. بو مىن كىشىنىن اۋچ يۈزۈ قەبرىلې، اۋچ يۈزۈ استرخان و سامار، ساراتوف و اورنبورگ، اۋفا و قازان، پىرم مىسلمانلارې، يۈز اللىسى داغىستان مىسلمانلارې، اللىسى سىبىرى مىسلمانلارې، اىكى يۈزۈ اورتا آسيا و تۈركىستان مىسلمانلارې

دېر. ھر جنس آداملار قارشېسېندا و ھر ولايتده «ترجمان» رغبت كسب ائديب، آرتماقدا اولدوغو آنلاشېلېر. (۱۸۸۵-جى ايل، بيرينجى سان)

۲) بو نسخه نين ابراق يئرلره گئديب يئتمكلرينه قدر «ترجمان» بېن ايگيرمى ياشي دولاچاق دېر. ۱۳۰۰-۱۸۸۳-جۆ ايل ۱۰-جۆ آوريل و ۱۵-جى جمادى الآخرده بير نئچه نسخه سى دۇنيايا چېخمېش ايدى. مذكور نسخه نين باشېندا «معيشت مدنيّه دن فائده لى خبرلر و فكرلى بيان، لوازمات مليّه دن روس جماعتينى خبردار ائتمك «ترجمان» بېن باشلېجا خدمتى اولاجاق دېر. مسلكيميز چتتين و گۆچ دۆر. بو حالدا «بسم الله» ايله ايشه توتونوب، حقيقت و معرفت اوچۇن قلمه ياپېشديق. «ترجمان» فائده سينين درجه سى و اؤزۇن مطلبينه موافق خدمت ائده ييلىب بيلمه مگينين محاكمه سى گله جك زمان وظيفه سى دير. بو، ساده لکن درين معنالي اولموش مسلكه، خدمت ائده ييلديك مى عجا؟! بونو انصاف اهللرى محاكمه قبلرلار. بيز عجزلىرى حال قدريجه يازديق و ۲۰ سنه ده ۹۶۵ سايي چېخاردیق. بونلار عموما بير ميليون بئش يۆز نسخه اولوب، روسيه مسلمانلاري ايله تۇركيه حكومتيته تابع مسلمانلار آراسينا داغېدېلدېلار. جريده نى

ھمان يالېزېمېز يازدېق. يازمېش نرسەلرېمېز بېر يىثرە يېغېلسالار، ۱۰
وېرشوك قالېنلېغېندا اولوب كاغاذلارېن بۇيلارې ۵۰۰ آرشېن
اوزونلۇغوندا اولاجاق دېر. بو قدر كاغاذ دۆلدوروب يازمېش
يازىلارېمېزېن فائەسەسى اولدو مو؟ بو، بېزە معلوم دگيل، بونو انصاف
اھللرى آراشدېرسېنلار دا حكىم ائىسىنلر. لىكن ۵۰۰ آرشېن اوزونلۇغوندا
اولموش بو كاغاذلارېن چىتلىرى بېزىم اوچۇن پىك كۇنۇللۇ. بو گۇنە قدر
روسىيە مسلمانلارې معارف ھىم خىرايشلرە اوچ مىليون قدر اعانت
ائىدىلر و ۱۰۰۰ قدر نظاملى مەكتىبلر تأسىس قىلېب اصول صوتىيەنى
عملە قۇيدولار. گىنج محررلر و مترجملر ۳۰۰ قدر فىنى و ادبى رسالەلر
نشر ائىدىلر. سىگىز شەھردە نظاما موافق جمعیّت خىرىيەلر آچېلدې.
اھل اسلامېن فەكرى، فەھمى، اویانماسې ھىر بىر شادلېقدان دا آرتېق
شادلېق دېر. اگر دە اللہ تعالی ياردېم وئرسە بو عصرە موافق عالملر
يئىتىشىدىرمەك اوچۇن عمومى بىر «دارالعلوم» و بىر نىچە يۆز «تعاون»
جمعیّتلىرى آچماق و بونلارې «ترجمان» قىد ائىتمەك بۇيۇك امللرېمىزدن
دېر. إن شاء الله بونلارې گۇرۇرۇك.

اسماعیل بېگ اۋرۇنۇن «ترجمان»دا بحث ائىدىگى موضوعلار حقیقەندە بو روشدە
ایضاح ائىدىر:

اۋن اۋچ سەنەدن برى قېرخ دۆرلۆ روشە چىۋىرىپ يازمېش فېكرلىرىمىز بو
يىش آلتې ماددەدن عبارت ايدى: ۱) روسىيە تېمەسى اۋلان مىسلمانلار
حكىومەتە صداقت و وطنە مېھنەت ائىتمەك ايلە بۇرجلۇدورلار. ۲) ھەر بىر
مىسلمان اۋچۇن دىن علمى تەھسىل ائىتمەك فېرض اۋلۇب، بونون
اۋستۇنە دىنىۋى ايشلار و رىزق كېم قېلماغا سېب اۋلان فېنلىرى و
يوردموزون رىسمى دىلى اۋلان روسجانې تەھسىل ائىتمەك لازىم دىر. ۳)
دۇنيادا ياشاماق اۋچۇن ايشلەمەك و ايشلاردىن فائىدە گۇرەمەك اۋچۇن
يىلىم ضرور دور. بونا گۇرە ھنر و سەنەت ھەم دە بوزمانداكى تىجارەت
اصوللارېنى يىلمەك گىركلى دىر. ھەر حالدا كورشىلاردىن آز درجەدە
قالماق ضررلى دىر. ۴) دۇنيادا دورماق اۋچۇن تۇپراق و زراعت
علملىرىنى يىلمەك دە لازىم دىر. تۇپراق تۇكنەمەين خىزىنە اۋلۇب، يىلىپ
ايشلىنىدىگىنە فائىدەسى پەك چۇخ دور. تۇپراق علمسىز و يىلمىسىز
كىشىلەر قۇلۇندا دوراجاق مال دىگىل. تۇپراق الدىن پەك يۇنگۇل گىتسە
دە اۋنوالە گىتەرمەك پەك آغىر دېر. ۵) ھەر دۆرلۆ علم و كىمالاتېن سېبى
اۋخوماق دېر. بونون اۋچۇن ۋەقت ضايع ائىتمەش روشەدە اۋخوماغا، بونون
اۋچۇن دە مىلى مەكتىپلىرىمىزىن اۋزلىرىنى و درس پروگراملارېنى اصالاح
قېلماق ضرورت دىر. ۶) علم و ھنر باشقالارلا نىسبەتەنلە آچىق

آنلاشېلدېغېنا گۆره باشقا ملّتلر حاللارېندان دا بحث ائتمك گرک.
چۈنكى اۈزۈندىن و اۈز محلّەسىندىن باشقانى گررمەينلرين گۈزلى
ياخشى گۆره بيلمز، فهمى ده يئتمز. ۷) مسلمانلارېن گۈزل
حاللارېنى افتخار ايله يازمالېيىق. اسناد و افترا ائديچى جريدەلرە جواب
وئرمەلېيىك. اصلاحا محتاج اولان حاللارېمېزې گيرلتمە مەلېيىك. بونا
وجدانېمېز راضى دگيل دير. «فلان حالېمېزې اصلاح، فلان
ايشيمىزى مكممل قېلماغېمېز و فلان عمللرى ياخشىراق اوخوماغېمېز
لازم» يا كى «پك عالم دگيلېك، معرفتېمېز آزاراق، بايلېغېمېز آزاراق»
كىمى سۆزلر عيب سۆزلر دگيل. بلكە بونلار تائىرلى خىرخواھلېقلار
دېر. بدوى اولوب ياشايان قارت بابالارېمېز «يۈخسوللوغونو دانان وارلې
اولماز، دردېنى سۆيلە مەين درمان تاپماز» دئميشلر. مدنى زماندا
ياشايان بيز اوچۇن بو قدر حقيقتى سۆيلمك ياراسا گرک. جريدە و
مجللەلرين بحثلرى افادە، مدح و تنقىد اسميندە اوچ دۆرلۇ اولماغا
ممکن. يئرييلە بو اوچ نرسەين هر بيرى گرکلى و فائىدەلى دير. بونلار
اوچۇ بيرلىكدە و بير اساسدا ايشلمگە لازم ديلر. تنقىد ان دۇغرو بير
مىزان و داوا دېر. بونا قدر يازمېش نرسەلرېمىزېن بو ماددەلردن عبارت
اولدوغونو اوخويانلارېمېزېن آنلاماقلارېندا شېھەمىز يۈخ دور. اگر دە

آنلاماغا ديله مه ينلر اولسا بونون اوچون تاسف ائتمكده ييك. (۱۸۹۵-)

(۲۱)

روسيه مسلمانلاري حقينده ۱۸۹۶-جي ايل باشينا قارشى بو روشده بير حساب
نشر قىلدې:

۱۸۹۶-جي ايل باشيندا ۱۸۸۰-جي ايله گۇره مسلمانلار ياخشى
نظرلرى وار. اھاليده اوخوماق و بيلمك هوسى ترقى ائتميشليگى
«ترجمان» بن انتشاراتپندان آنلاشېلر. بوندان اون بئش ايل مقدم روسيه
ايچينده و قازان شھرينده دينى كتابلار طبع و نشر ائدىلير ايدى ايسه
ده بونلار عرب لسانيندا درس كتابلاري اولوب «ادبياتېمېز» دئيله بين
درجه ده دگيل ايدى. عبدالقيوم الناصرى افنديين تقويملى ايله
مستشرق رادلوفون «يېليك» رساله سيندن باشقا اھالى آنلايان آنا
دېلينده باسېلمېش اثرلر يوخ حۇكمۇنده ايدى. بو گون آنا دېلېمېزده
تقويملر، جغرافيا و تاريخ، شعر و لغت، قواعد تركيّه و حكايتلر، فنى و
روس دېلى تحصيلينه مخصوص اثرلر وار. بونلار «ادبيات جديده» نين
باشلانغچلاري سايلماغا لايق دير. بوندان اون بئش ايللر مقدم
درسلىن اصلاحي فكري يوخ ايدى. «مكتب وار مي؟» -- «وار!»، اما

بو مکتب نه روشده اولدوغونو سؤروچو یوخ ایدی. حاضرده اصول
جدیده و درسلی اصلاح قبلماقدان بحث ائتمهین ولایت و شهر
یوخ دور. غیمنازیه و دارالفنونلاردا اوخویان مسلمانلارین آرتدیغی دا
رسمی حسابلاردان معلوم. مسلمانلارین زاوود و فابریقه‌لری سرمایه‌لی
تجارتچیلری آزالما‌دی بلکه آرتدی. بونلارین جمله‌سیندن داها آرتیق
افکار و فهم عمومینین آرتما‌غی و یوکس‌لمگی اعتبارا آله‌ناجاق
ماده‌لردن دیرو ملتین استقبالی و ترقیسی چریک تنلر بیرله تأمین
ائدیلمز. بونون اؤچۆن آقچا و ماده‌لردن داها آرتیق «فکر» لازم دیر. فکر
اویانمادان ترقی ائتمک ممکن اولماز. اؤن بئش ایل مقدم اؤز ائویندن
دېشارې چېخمایان فکرلر بو گۆنده عموم حالېنی و عمومی ایشلری
آراشدېرماق ایله مشغول دور. ان بؤیۆک ترقیمیز بو اولسا گرک. (

(۵۰-۱۸۹۵)

«ترجمان» چېخماغا باشلادېغېندان سؤنرا اسماعیل بیگ ایتیل بۇیلارېندا سیاحت
ائتدی. «اؤفا» شهرینده سلیم گرای میرزا مفتیه یولوخدو. سؤنرا قافقازدا و ان سؤن
بخارا و تۆرکیستان طرفلرینده یۆرۆب تۆرک و تاتارلار، عموماً مسلمانلارین
حاللاری، حیات و معیشتلری بیرله آشنالېق پیدا ائتدی.

مسلمانلارین آشاغې و آرخادا قالماقلارېن سببلرینی آراشدېرماق و بو خسته لیکلره بیر چاره ایزله مک، عموما اهل اسلامې انقراض فلاکتیندن قورتارماق حقینده تدبیرلر قبلماق اۆچۆن «مصر» ده عمومی اسلام ندوه سی تشکیل قبلماق فکرینه گیردی و بو مقصدی ایله ۱۹۰۷-۱۹۰۸ تاریخلرینده «مصر» ه گئدیپ «النهضة» اسمنده عربجه بیر جریده نشر ائتدی. مسلمانلار آراسیندا اصول صوتیه شایع قبلماق قصدی بیرله تۆرکیه یه، مصر، حتی هندوستانا قدر گئتدی.

خلقلر، شرح و حاشیه لر، کتاب دیباچه لری و مقدمه لر، لفظی بحثلر، اعتراض و جوابلار، دینی مناقشه و مذهب نزاعلاری الحاصل اصل اسلام دینی اۆچۆن گرک اولمایان نرسه لری تحصیل قبلماق اۆچۆن بخارایا سفر ائتدیکلری بیر زماندا اسماعیل بیگ پریشان و داغلمیش اولان خلقلرین بیر فکره ییغلمیش دا «ملت» اولماقلاری و باشقالار قبیللیدن «امت» اولوب یاشاماقلاری، دؤنیادا اعتبار و شرف کسب ائتمکلی اۆچۆن بخارا مدرسه لرینده اوخونان نرسه لر دگیل بلکه بۆتۆنلۆکجه باشقا نرسه لر لازم اولدوغونو آنلامیش ایدی.

اسماعیل بیگین مسلکینی و عموم اۆچۆن قبلدېغی عمللرینی بو ماده لره ییغماق ممکن:

۱. جدیلیک و حقیقت پرستلیک. اسماعیل میرزا هر ایشینده حتی لطیفه و مزاحلاریندا دا جدی بیر آدم اولوب معناسیز و فائده سیز خیاللاردان فرضلردن پک ایراق ایدی. مسلمانلار آراسیندا چالیشان خصوصاً مدرسه شاگردلرین

تحصيل يۇلۇندا ذهن صرف ائتمكلىرى افراط درجەدە اولسا دا جدّىلىك اۋز
عمللىرى حَقّيندە محاکمە قېلىپ باخماق. بو غريترلریندن استقبالدا بير فائده
اولوب اولمازلىق حَقّيندە ذهن يۆرۆتمک اولماز ايدى. اسلام عالمينين آرخايا
گئتمەسى بو محاکمە سيزلىک، خيالا وئريلمکلىک، حقيقتى فرضلردن
آيىرايىلمە مکیک اولموش دور. ميلادى ايله اون دۇققوزونجو عصرده «يىنى
مدنيت» حکم سۆرمە يە باشلادی، مغرب خلقلرى اۆستلرينه علم گۆنشى
دۇغعدو. بو سېدن بونلار طبيعت سرلرينى کشف ائديب، حيات و معيشت
يوللارې اۆچۆن پک فائدهلى اولان يىنى نرسه لر تاپيدبلار. اۋز اطرافلارېنداکی
علمى حرکتلره فقط قناعت ائتمەيىب بلکه باشقا مملکتلره ده فاتح و تاجرلر،
هنرمند و صانعلر، مبشر و ميسيونرلر صفتلرى ايله داغېلدبلار و پک اولو ايشلر
گۆردۆلر. بونلارېن عکسېجه اولاراق روسيه مسلمانلارېنهن هنرلىرى، علم و
معارفلرى، فصل و کمالاتلارې شرح و حاشيه لر اوخوماقدان، لفظى مناقشه لر
يادلانماقدان عبارت اولور ايدى. بونلار دۇنيا و آخرت اۆچۆن فائدهلرى يۇخلوغو
معلوم اولان بحثلر ايله مغرور اولدولار، علم بازارېندا مفلسلىکلرى اعلان
ائديلميش آداملارې اۆزلىرىنه «امام» اعتقاد قېلدبلار، يۆز سۆزلرينين دۇخسان
دۇققوزو يانلېش و اساسسېز اولان مۆلفلر ايله فتنه لنديلر. بو دۇغرودا تنبيه
ائديچيلرى تحقير ائتديلر و اسلام ملتینين استقبالى حَقّيندە تمام غفلت اۆزرىنده
دوردولار. آنا ديللرى اولموش تۆرکجه حَقّيندە «اقبح الالسنه» دئيب تعبیر

قېلەرلار، بونون اۆچۆن ده مقصودلارېنې عربلرە آنلامازلېق و فارسيلرە دۆشۆنمزلېك اۆلسادا عربجه و فارسجا يازېب شغلا نېر ايديلر.

عموما مسلمانلار و تۆركى قوملر آراسېندا الله تعالى طرفيندن استعداد و قابليت هېه ائديلميش بىندەلر ظاهر اۆلوب لکن باى بالالارې اۆز آتالارېندان ميراث قالمېش بايلېقلارېنې تلف ائتمكلىرى قېيلىندن بونلاردا بو داد حق اۆلموش قابليت و استعدادلارې اۈرونسوز يئرلرە صرف ائتمك ايله مبتلا دېرلار.

حريرى، مشهور «مقامات»ى ترتيب قېلېب عرب ديلينى تصريف قېلماق دۈغروسوندا نظيرسيز بير آدم اۆلدۈغو دۇنيايا اثبات ائديلدى. لکن اۆڭغايا دا، گئرييه ده دۈغرو اۈخولان حرفلرينين بيرى نقطهلى و ايکينچيسى نقطهسيز اۆلموش، باشېندان اۈخونسا بير دۆرلۆ و آخريندن اۈخونسا ايکينچى دۆرلۆ معنالر چېخان «مقامه»لردن اسلام دۇنياسى يا كى عرب خلقلرى اۆچۆن نه فائده گلدى، بونولا مسلمانلارېن هانسې خسته ليكلرينه شفا حاصل اۆلدو؟

بدیع همدانی (ثعالی سۆزۆنه گۆره) بير ائشيتمك ايله اللى يۆلدان عبارت بۆتۆن قصيدهنى حفظ ائدر و بير كلمه سيني يانېلمادان باشېندان آخرينه قدر اۈخويوب چېخار. بو گۆن باشلايېب گۆرمۆش كتابى ائيله اۆل بير مرتبه گۆرمه سى ايله **طوتاشندن** دۇرد بئش كاغذيني املا قېلېر **آلادر ايدى**. لکن (ثعالى تعبيرينه گۆره) بو، دهرين فريدى و عصرين وحيدى، فلک نادره سى و همدان معجزه سيني بو كمالاتېندان اسلام عالمى يا كى اۆز قومى اۆلموش فارسيلر

ھانسې بىر ئىمرەنى گۇردۆلر؟ دۇغرو، ھىمدانىنىن بىر قىدر شىرلىرى وار، نىشاۋىر شىھرىندە يازمېش «مقامە» سى ھىم دە بعض بىر رسالەلىرى قۇللاردا يۇرۇر. لىكن مەزكۇر «مقامە» و رسالەلدە گۇرۇلمۇش ھىنرى دە «لقان ثقلان، بىقىس بىخىس، سىتور طيور، شىلغىم درھىم، نظيف كنىف، عامر ظاھر، قفر قىطر، ...» قىيلىندىن سىجىلر دۆزىمك، حىيات و مەشىشت يا كى دىن و دۇنيا اۋچۇن منىفەتى متىصور اۋلىمايان نرسەلر حقىندە ذھن سىرف قىلماقدان عىبارت دىر.

فائىدەلى خىدىمت و ھىر كىم آرزو قىلماغا ضرورت اۋلموش فىضىلىت، زىركىلىك و استىعدادلى اۋلماقدان آرتىق، وار قىدر ھىنرىنى جىنىسداشلارا و مىلت يۇلۇندا سىرف قىلماقدان عىبارت دىر.

اسماعىل بىگ بلىكە بدىع الزمان ھىمدانى قىيلىندىن زىرك و حىرىرى روشىندە مىستعد و داھى اۋلىمامېش دېر. لىكن مىلتىمىزە اۋلان خىدىمتى ھىچ شىبھە يۇخ حىرىرى و ھىمدانى خىدىمتلىرىندىن آرتىق دېر. بونون سىبى اسماعىل بىگىن خىيالىدان آرتىق حىقىقت، ظاھىرى ايشىلرە گۇرە جدىلىك مىفتونى اۋلىماسى، ثبات اىلە مىتانتە ياپىشماسى و ھىر ايشىنى اعتدال اۋزىرىندىن آلب گىتمەسى اىدى.

۲) اھالىنىن فكىرىنى آچماغى ھىر نرسەدىن اۋندە توتماق. اسماعىل مىرزانىن بو حقىدە «ترجمان» دا يازمېش حسابسىز مىقالەلىرىنىن خلاصەسى: «انسانلار و جىمىعتلىرىن ھىر بىر ايشىلرى فكىرە تۇختىيار، فكىر اۋلىمادان (فىقۇت تصادفى اۋلىماسا) ھىچ بىر مىطلوب حاصىل اۋلىماز. ھىر ايشىن نىتىجەسى، اۋنو ايشىلەمگە باعث

اۆلموش فكر مرتبهسى ايله متناسب دیر. فكر اۆلماسا عمل و نتیجه ده اۆلماز»
دئمكدن عبارت دیر.

۳. عمومی دیل. یاییلمیش ملتler آراسیندا مناسبت و قارداشلیق **یاشارونلک** بیردن
بیر سببی هر بیرى آنلایان عمومی بیر دیل استعمال قبلنماغا باغلانمیشلیغی
اۆچۆن اسماعیل ییگ بۆتۆن تۆرکی قبیلهلری آنلایار روشده عمومی بیر تۆرکی
دیلى استعمال قبلماغی لازم گۆرۆردۆ.

۴. ابتدائی مکتبلر واسطهسى ايله اهل اسلام آراسیندا عمومی تعلیم ایجاد قبلماق
و دینی مدرسهلری اصلاح قبلماق. بو مسئلهلر حقیقته «ترجمان» دا نشر ائتمیش
نرسهلری هر کیمه معلوم «اؤفا» شهرینده غربتخانه میزده: «آنا دیلیمیزی
ساخلاماغین بیردن بیر چارهسى اصول صوتیه ايله اؤخودولان ابتدائی
مکتبلریمیزین چؤخالماسی و عمومی اۆلماسی دهر. بونون کیمی مکتبلریمیزی
تمام ائدیپ چېخان شاگردلرین اؤز دیلریندن آیریلماق احتماللارې یوخ، اگر ده
بو دؤغرودا مساهله ائدیلسه اؤفا و قازان مسلمانلارېن پینزه و تامپوف میشرلری
قبیلیندن یارهم روسجا و یارهم تۆرکجه بیر شیوه ايله سؤیلمگه مجبور
اؤلاجاقلارېندا شبهه یوخ» دئییب، سؤیله میش ایدی. مشارالیه حضرتلرینین بو
فکری دؤغرو دور. دیلی باشلایب اؤگره دیچی بیرینجی درجه ده آنالار اؤلسا،
ایکینجی درجه ده کی اؤگره دیچیلر ابتدائی مکتبلر و اؤخوماق کتابلارې دهر.

اصول صوتیه و اصول جدیدہ تاریخینہ عائد اولدوغوندان آشاغیداکى سؤزلرى
«ترجمان»دان كؤچؤرؤرؤك:

۱۸۸۳-جؤ ایل «باغچاسارای»دا اصول صوتیهنى اساس توتوب
بیرینجى مرتبه یئنى مکتب تأسیس ائتمیش ایدیک. بئش آلتی ایله قدر
بو مکتب خلقلر قارشېسېندا مقبول اولمادی. لکن غایت یۆنگؤل و
فائدهلى اولان بو اصول سببیدن مکتبه اىكى ایل اوخوموش صیبلر
یازماق، اوخوماق، حساب و علم حال تحصیل ائدیپ چېخدهلار. بو
روشنده اوشاقلار چۇخالدهقدان سؤنرا یئنى اصولوموزون قیمتى بیلنمگه
باشلادی. بو گؤنده باغچاسارایدا سىکگیز اصول جدیدہ مکتبى وار.
باشقا غوییرنا و شهرلرده یۆز قدر یئرده اصول جدیدہ قبول ائدیلدی.)
۱۸۹۵-۵۰)۱.

۵) روحانیلر حاللارېنى اصلاح. بو دؤغرودا ترجماندا چۇخ نرسه لر یازېلمېش
ایدی. نمونه اولماق اوچۇن بیر مقاله سیندن بیر اىكى جمله سىنى كؤچؤرؤرؤك:

بیزیم کیمی تصوّرسۆز و آخشام یاندېقددا صاباح دورماغېنى فکر
ائتمه یین بیر خلق اولماسا گرک. هر کیشی اؤزؤنۆن خصوصى
ایشلرینى بیر درجه فکر ائتسه ده، بیلیب فکر ائدیچی آز دېر. اما

عمومی ایشلر حقیقته فکر ائدیچیلریمیز یوخ دور. اگر ده اولسایدی
گۆزه گۆرۆلور بیر ایککی ملّی مؤسسهمیز اولور ایدی ... یوخ دور.
چیرمز پک آغبر اما دوامیز هئچ یوخ دور. جمله دن بری خدام حالی
دیر. بیر آدامم امام یا کی بیر قریه ده خدمت قبلیر. خدمت ائدن وقتده
آز می چوخ موفائده گۆرر، قناعت ایله عمر سۆرر، اما قارتاسا یا کی
خسته اولسا هر حالدا خدمتیندن چپخبب استراحت ائتمه یه باشلاسا
و یا خود وفات اولوب بالالاری فالسا نئجه گۆن گۆررلر؟ وقفلری
اولمایان محله لرین خادملری ضرورت سببیدن گۆز آچاییلمزلیر. محله
خادملرینی و عالمترینی احتیاج ایچینده ساخلاماق مسلمانلغا موافق
اولماسا گرک. بونون چاره سی ایسه عقله بنا ائدیلمیش تدبیر دیر. بونون
کیمی حاللار فقط بیر بیزده دییل، بلکه باشقا ملّتلرین ده باشلارهندان
اؤتدۆ. اونلاردان عبرت آلساق بیزیم حالهمیزا دا چاره تاپیلیر. مدنی
ملّتلرده قارا گۆن صاندیقلاری وار. اگر ده لازم رخصتینی آلبب بیزیم
عالملریمیز اؤچۆن اونون کیمی بیر معاونت صاندیغی تأسیس اولونسا
ضرر اولماز ایدی. البته بو ایش حقیقته مفتیلرین و روحانی اداره لرین
اجتهاد ائتمه لری ضرورت دیر. (۱۸۹۸-۶)

۶) خاتن قېزلارې اوخوتماق و ياخشې تربيه قېلماق. «ترجمان»دا بو خصوصدا اولان پک چۇخ مقاله لر آراسېندا بيرينين بعض بير جمله لريني سئچيب بو يئرده گۆرسه ديرپک:

مسلمانلار دۇنياسېندا بعض بير عجايب حاللار وار دېر كى بونلارېن شريعتدن داها آرتېق جاهليت اثرى و عادت اسيرليگى اولسا گرک. بو عادتلرين بيرى قېزلارا تربيه وئرمک و تحصيل قېلدېرماق دۇغروسونداكى اعتبارسېزلىق دېر. ارکک بالالارې اوخوتماق حقينده جزئى همّت ائديلسه ده، قېزلار اوچۇن علم تحصيل ائتمک لازم دييل دئيهن جاهلى فکره گۆره آزجا دا همّت ائديلمه يير. (بو سؤز اون يئتدى ايل مقدمكى حاللارا گۆره دير. ايندى بو فکر پک چۇخ ديشيلدى، پک چۇخ ملالار حتى قېزلارېنې غيمنازيه لره وئريب اوخوتماغا باشلا دېلار. بو مقاله نى بو يئره درج ائتمکدن مقصودوموز دا آز فاصله ده نه قدر بۇيۇک انقلاب اولماغې گۆرمک اوچۇن دۆر.) قازان، ايدىل و اورال بۇلگه لرېنده كى مسلمانلار قېزلارېنې بير آز اوخودارلار، آزجا يازماغې دا اۆگره درلر، دينى قاعده لردن بير آز معلومات وئرلر. لکن قېرېم مسلمانلارې، مسلمان قېزلارې اوچۇن بو قدر اوخوماغې دا چۇخ گۆررلر. قېرېم قېزلارې مهمات دينيه دن فقط

جزئی معمولات آلازلار، داھې «قلم»ین نه اولدوغونو بيلمزله. قافقاز و تۆركيستان طرفلرينه گۆز سالينسا، قهرېم قېزلارېنېن حاللارې دا شكر ائتمه لي دير. چۆنكي قافقاز ايله تۆركيستاندا قادېن قېزلارا «قلم» دييل، «كتاب» دا گۆرستمزله. اولارېن علم و معارفلىرى كۆنۆلدىن حفظ ائديلميش بعض بير دعالاردان عبارت دير. روسيه مسلمانلارېندا قېز تريه سينيېن بو درجه ده دۆشۆك قالماغېنېن سببى گويا انحرافدان قورخماق دېر. بيز مسلمانلار علم و كمالاتېن فسادا، نادانلىق ايله حيوانلېغېن نجاتا سبب اولاجاغېنېن ظن ائديريك. ان بۆيۆك بدبختليگيميز بونون كيمي نرسه لى شريعته اسناد قېلماغېمىزدا دېر. بيزيم قونشوموز اولان چين مجوسلارې دا قادېن قېزې اوخوتماق طرفينده ايدىلر. حتى بونلار «قادېنلار عقل ده آياق دا گرگ دييل» دئيب آياقلارېنې رشد ائتدويمه مك چاره لىرىنى گۆردۆلر. چينلى قادېنلار باشقا آداملار روشينده يۆرۆمك نعمتيندن ده محروم دورلار. اگر ده قادېن قېزې اوخوتمايچلار مئداللار وئريلمك عادتى اولسا ايدى، ان قدرلى مئداللار بيزه دييل بلكه چينلىلر وئريلر ايدى. جاهليت زمانېندا بيزيم بابالارېمىز تۆركلر چين مملكتينه قونشو اولوب، اولارېن مدنيتى تاثيرلىرى آلتېندا قالدېلار. اسلام قبول ائديكلىرىندن سۇنرا دا چينلىلردن آلېمش عادتلىرى بۆتۆنلۆكه يېتمه دى. «يازماق علمين يارېمې دېر؛ علم

تحصيل ائتمك هر بير مسلمانا فرض دير» دئين شرعى قاعدهنى نه باطل اندير؟ تۆرك قومىنين فكرينه گۆره بونو باطل ائدن شى چين مدنيتى دير. قهزلار يازماق بيلسه لر ياد آداملار محبت خطلىرى يازارلارميش. چينلىلر «قهزلار بن آياقلارې ايشه ياراسا اۆزگه آداملار قاجېب گئدرلر» دئيب آياقلار بنې خراب ائدىلر، يئريه بيلمز شكله گتيردىلر. ائيله اولسا بيز ده قهزلار بمېز بن آياقلار بنې قابيله ييب قويايىق دا، يئريه بيلمز ائده ييك. آتن دولاب ايمگاتوى ممكن دئيب، ايندى آت ييگونى ده داشلا يايىق مى؟ كندىن يانماغي ممكن دئيب اوت ياندېرما يايىق مى؟ فقه علمى بيلنلر داها چوخ شرعى حيله لر قهزلار دئيب فقه تحصيل ائتمه يه ييك مى؟ (۱۸۹۶-۳۶)

۷) تعاون جمعيتلىرى آچماق و اونلار واسطه سييله اقتصادى و اجتماعى ايشلىرى ترتيبه سالماق. بو دؤغرودا «ترجمان» دا يازېلمېش مقاله لرى اوخويوچولار معلوم دور.

۸) مللى ادبيات بمېزې محكم اساسلار ايله قۇروماق ممكن قدر مناسب سيز شيلردن صافلاماق و ترقى ائتديرمك. بو دؤغرودا اسماعيل ييگ طرفيندن اولموش خدمتلىر، تعريف ائتمك درجه سيندن اۆستۆن دؤر. گنجلىرى ادبى رساله لر يازماغا و ترجمه لر ائتمگه تشويق ائتدى، باسېلېب چېقمېش اثرلىرى انتقاد ائتدى،

اۋزۇنۇن «تجرمان» پەندەن آيىرېلىپ چېنخان چىشمەلىرى گۇرۇپ بۇيۇك اۆمۇدلىرى
گەلدى، بۇتۇن خەلق مایوس اوموش وقتلىرىدە دە ھەمىشە اۆمۇدۇنۇ اۆزەمدى، دىلپىزىن
گەلشە جەگىنە بۇي اتمەگەن ھە دە ياشايدىغانغا اعتقاد قەلپەردى. خەتتى «ادىيات»
تارىخى يازىچىلار اۆچۇن چۇخ سەرمایەلەر خەزىلەلەردى.

«قەلم و ادىيات غەرىپچىلىرى» آدې ایلە ۱۸۸۸-جى ایل ۱۵-جى جولایدا
چېخىمېش ۲۳-جۇ عددەدە بۇ مەزمۇندا بىر ماقالە يازمېش ایدى: غەرىپ قەلمىيە و
آثار ادبىيەلىرى ایلە آرامبەزدا علم، مەعارف و دىل انتىشاربەنا سەئى و غەرىپ ائىدن مەعتبەر
آداملارېمېزېن نام عالېلېرىنى بېلىمك جەملەمىزە بۇرج دور. بېلىدىكلېرىمىزى بېيان
ائىدىرىك، بېلىمەدىكلېرىمىز حەقىندە خەبەر وئەسەلەر گۇزۇل اۇلۇر ایدى. بۇ گۇندەكى
قەلم و ادبىيات غەرىپچىلىرىمىز بۇنلار دەپ:

(۱) فتحەللى مېرزا آخۇندوف (تەفلىس): تۇركى دىلپىندە باشلاپ تەئاتر
رسالەلىرى تەرتىب و نەشر ائىتدى. بۇ گۇن وفات ائىتمېش دەپ. (۲) خەسەن بى مەلىكوف
(باكو): روسىيە مەسلمانلارې آراسىندا بېرىنچى مەرتبە تۇركى جەرىدە تاسىس
ائىدېچى دەپ. (۳) سەئىدە انسى زادە (تەفلىس): «ضىاء قاققاسىيە» آدې تۇركجە
جەرىدە نەشر و مەحررى و بىر نەچچە رسالەلېرىن مۇللى دەپ. (۴) جەلال افەندى انسى
زادە (تەفلىس): سەئىدە افەندى انسى زادەن قارداشې اولۇب، «كەشكول» آدې
جەرىدەن نەشر و مەحررى، «مەختەسر علم حساب» آدې رسالەن مەرتبى دەپ. (۵)
عەبدەلسالام آخۇندزادە (شوشا): مەعتبەر «علم حال» رسالەسىن مەحررى دەپ. (۶)

عمر افندی مكاروف (قوبان ولايتى): قباردى دىلىندە بىرىنچى مرتبه اولاراق علم حال ترتيب ائديچى هم ده قاضىلىق منصبينده خدمت قىلىچى آدام دىر. (۷) عطاء الله بايزيدوف: تۆركجه و روسجا رساله‌لر، رديه‌لر مؤلفى اولوب، پىتربورگ شهرينده آخوند دور. (۸) عبدالحق‌وم ناصروف (قازان): تۆركى دىلىندە تقويملر و بئش اون قدر رساله‌لر تاليف ائتميش دىر. (۹) شهاب الدين مرجانى (قازان): قازان شهرينده مدرس دىر. اوندان آرتىق عربى لسانبندا اثرلىرى وار دىر. (۱۰) حسين افندى غائبوف (تفليس): شعرلر و آثار مىلى خصوصوندا مجموعه ترتيب ائديچى دىر. تفليس شهرينده مفتى دىر. (۱۱) مولكاى يوماجىقوف (سىبرى): شاعر دىر. بىر نئچه شعرلر نشر ائتميش دىر. (۱۲) آلتونسارين (اورنبورگ): قىرغىز-قازاق شاعرلىرىندن دىر. (۱۳) موسى آق جىگىتوف (پىنزا): بىرىنچى مرتبه‌ده رومان يازىچى دىر (رومانى حسام مىلا آدېندا ايدى). (۱۴) ظاهر بىگىيف (قازان): بو دا تاتارجا رومان يازىچى دىر. (۱۵) عبدالعالم فيض خانوف (قازان): تۆركى دىلىندە جغرافيا رساله‌سى ترتيب و نشر ائتميش دىر.

۱۸۸۸-جى ايلده سايلماسى لازم اولان اديبلىرىمىز بونلاردان باشقا دا بىر آز اولمايى ممكن. مىلا، سيد عظيم شىروانى، هبّت الله ايشان، ابوالمنىخ حاجى، چوقور قريه‌سىنىن محمدعلى ايشانېنن مطبوع و چۇخ گۇزل شعرلى وار ايدى. لکن بونلارېن بعضىلىرى حقينده اسماعيل بىگه خبر وئرىلمه مىش و بعضىلىرى اونونولوب قالمېش اولسا گرک.

۱۹۰۶-جى ايل «آغ گل دستهسى» آدې ايله بىر قدر ادبىلىرىمىز اسملىرىنى، رىسملىرىنى و ترجمە حاللارېنى نىشرا ئىتدى. بو دفعە سىندە اولدە سايلمايان بعض بىر آدمالارېن دا آدلارې وار ايدى.

اسماعىل بىگىن اۆتوز ايل قدر اولان خدمتى بورادا رقىملر ايله ذكىر ائدىلىمىش نرسەلرى ميدانا چېخارماق اۆچۆن چالېشماقدان عبارت اولدو. بو ماددەلرېن هر بىرى اجتماعى حياتېنېن شرطلرېندن و تنازع بقا قانونونون رىكلرېندن اولدوغو معلوم دور. بو دۇغرودا اولموش خدمتلىر ان ئىمرەلى و ان بىركىلى خدمتلىردن اولوب، بو خدمتلىردە اولانلارې خىر ايله ياد قىلماق و هر وقت حرمتلى توتماق لازم اولسا گرگ. «خير الناس اَنْفَعُهُم لِلنَّاسِ».

اسماعىل بىگىن مىصرده عمومى اسلام مجلسى آچماغا كىتىمگىندىن مقصدى نه ايدى ده، بو مجلسده نه مسئله مذاكرە قىلېناجاك ايدى؟

بونو ايسە اسماعىل بىگ اۆزۆ ۱۹۰۷-جى ايل اۆكتوبر آخىرىندە مىصرده «كونشېنال» زالېندا اۆچ يۆزدىن آرتىق خلىق حضوروندا سؤيلىمىش، اوزون خطبە سىندە بيان ائتمىش دىر. مقصوده گرگىلى يىللىرى بىز بو خطبەدن انتخاب قىلېب آشاغېدا يازىرىق.

دىنانېن هر طرفىندە اولان مىسلمانلارېن بىر آرجا اولسا دا، فكرلىرى آچىلماقدا دېر. بونلارېن يوخارې صىنفلرى اۆز مللىلرى فائىدەسىنە خدمت ائدىب، غزىتە و ژورناللار تاسىس ائدىلر. بعض يىردە كى مىسلمان جمعىت خىرىلر دە آچىلېر. انسانلېغى

سئونلر حضوروندا بو ايشلر ياخشى فالىلار دېر. لکن عموم اسلام دنيا سېندا گئريلیک، فقيرليک و نادانلىق هميشه جکم سؤرؤر. اسلام عالمينده كى مدرسه لر تئبلر يووالاري اولوب قالدېلار. هنر و صناعتلى مۇدادان چېخدي، مال آزالېب، عمومى صورتده فقيرلەنيپ قالدېلار. تجارت دۇغروسوندا مسلمانلارېن قۇللاري پك قېسا، دنيز تجارتينده بۆتۈنلۈكلە سھملرى دە يۇخ. اۆچ يۆز ميليون سايلېمېش مسلمانلارېن تجارت گمىلىرى اوتوزا دا دۇلماز. بئش ميليون آلتېن **سۇمايا** يئتن بيرجه تجارت شركتى دە يۇخ. آتا بابالارېمېزدان قالان پك بركتلى تۇپراقلارېمېز، اورمانلارېمېز اولسا دا، بونلاردان فائىدەلنەيىلمەيىرىك. بو يئرلرېمىزېن و اورمانلارېمېزېن تاپيشلاري باشقالارا گئتمكده دير. اوروپا و آمريكا لاردا شعبەلرى اولان بيرجه تجارتچى اولدوغو بىلېنمىز. دېشارېدا تجارتيمىز اولماسا، مملكت ايچينده نەدن تجارتيمىز يۇخ؟ ايران و تۈركىيە، مصر و مراکش، ھند مملكتينده بۇيۈك تجارتچىلر اۈزگەلر دير. اگر دە بو حالتدە دوام ائتسە مسلمانلار اۈز اۈزلىنە ييترلر. مسلمانلارېن بو درجەدە گئرى حالدا اولدوقلارېن سببى نادانلېقلاري اولسا، بو نادانلېغېن اۈز سببى نە دير؟ مسلمانلاردان گئرى درجەدە اولموش ارمنى، روم، **غروزيں**، بولغار و يھود، ھند مجوسلاري يارېم عصر ايچيندە بيزدن اۈتۈب گئچدیلر. بيز مسلمانلار عجب انديب بونلارېن آردېندان باخېب قالدېق. بيز ايندى پك ناچار حالدايىق و بونو گيزلتمك وضعيتيمىز يۇخ. تۈرك قۇمىنى مدنيت قبول ائتمگە لايىق ديگىللر دئمك ممکن ديگىل. تۈركلرېن سمرقند

شەھرىندە اولان علمى، مدنى ارثلىرى بو قوملارین مدنیتە مستحق قوملر اولدوغونا دليل دير. فينلر، مجارلار بو گصندە كامل معناسې ايله مدنى قوملر دير. حال بو كى بونلار توركلرى ايله قارداشلار دېر. مسلمانلارین بو گون علمسيز، هنرسيز، تنبل و فقير قالماغېمېزېن سېبى استعدادسېز و قابليتسيز اولماغېمېز ديگيل هم ده مسلمان اولماغېمېز ديگيل. اسلام دينى عقله باخېب، سوز سۇيلهيب و ايشه دلالت ائتميش بير دين دير. بلكه بونون سېبى بيزيم اسلام دينينى ياخشې آنلاماغېمېز و اسلام بويورموش روشده يورومه مگيميز اولسا گرک. ايندى ائيله اولسا، اسلام دينينى آنلاماغېمېز و اونون تعليمى بويونجا يورومه مگيميزين سېبى نه دير؟ بو سۇالا جواب وئرمك اوچون بيرجه انسانين گوجو يئتمز، بلكه داها چوخ انسان يېغېشېب، تحقيق ائتمگه و اونا گوره جواب وئرمگه لازې اولار دئيه ظن ائدديم. بونون اوچون مسلمانلارېن عالملرى، معرفتلى و فكلرى آدمالارې بير يئرده يېغېشېبنلار (عموم اسلام مجلسى قورسونلار) و بو مسئلەنى تحقيق ائتسينلر ايدى.

خطبەدن سۆزۈپ ئالمىش سۆزلىرىمىز بۇ قەدەر دېر. بۇنا گۆرە ئىسلام مجلسىنىن خىدمىتى، باشقالار قىيلىندىن كىسب و معىشت قىلماقدان، مىسلمانلار ئىسلام دىنىنى مەنئىدەن مەنئەت قىلىش مۇمكىن بولمىغانلىقىنى تەسۋىر قىلىش ئۈچۈن بولغان. لېكىن بۇ يەردە سۆيلىمگە حاجەت ئولمايدىغان سەبەبلەر گۆرە بۇ مجلس ئولمىغانلىقى. اسماعىل مىرزانەن بۇ خەلقنى ئاممىۋى دۇنياغا چىقىرىش ئۈچۈن قىلىنغان.

اسماعیل بیگین امللریندن بیرى آنا دیلینده یا بیر اعدادی یا بیر حقیقى معلملر ییئتیشدییه جک بیر «دار المعلمین» مکتبى تأسیس ائتمک ایدی. سؤن ایللرده معارف و ترقیات ملیه میزدن بحث ائدیلمیش وقتلرده حتی خسته لیک گۆنلرینده عیادته گلنلره مشار ایله حضرتلرینین «اللہما شکرلر اولسون ۳۰-۳۵ ایل مقدّمکی حالیمیز ایله بو گۆنکۆ حالیمیز آراسیندا بۆیۆک بیر آیرما وار. مترقى و متمدن بیر ملت اولمادىق ایسه ده، تدنئى دوریندن چېخبې ترقئى دورینه گیره جک قاپیلارې آچماغا استعدادیمیزې گۆرستمگه باشلادىق. بو آز بیر شی دیگیل دیر. ۳۵ ایل مقدّم فکرله شدیگیم امللریمدن پک چوخلارېنېن حاصل اولدوغونو بو گۆن گۆرۆب بختیارام. بیر املیم داهې وار کى اونو دا گۆرسه ایدییم. بو ایسه «باغچاسارای» شهرینده آنا دیلینده بیر اعدادی مکتب یا که بیر دارالمعلمین آچېلماغې گۆرمکدن عبارت دیر. إن شاء الله بونو گۆره رم. اگر ده گۆرمه یین وفات ائتسه م، گۆزلیم آچېق فالاجاق دېر.» دئیه سؤیله دیگی مروى دیر.

هندوستان سیاحتى

اصول صوتیه نشر قبلماق اوچۆن اسماعیل بیگین هندوستانا قدر گئتدیگینی یوخاریدا سؤیله میش ایدییم. لکن بونون دک اولو بیر غیرت و فداکارلېغې سؤز آراسیندا ذکر ائتمک ایله قناعت ائتمگه کۆنلۆم هئج راضى اولمادی. بونا مجبور

اولوب بو يئردە آيرې صورتدە داھې بىر ايكي يول يازىپ گئچمگى موافق گوردوم.

۱۷۵۱-جى ايل ايدى. بىر اسماعيل «اورنبورگ» يانېنداكى سعيد **يىستە سىندن** قالخېب بوخارا آرخالې هندوستانا سفر ائتميش ايدى. اوندان يۆز آتمېش ايل سونرا ايکينجى بىر اسماعيل «باغچاساراي» شھرىندن قالخېب هندوستانا سفرە چىخدى.

بىرىنجى اسماعيل اۆز آناتىدېغېنا گۆرە تجارت قىلدى و حقيقت حالدا حڪومت **يوشى** ايله سفر ائتميش و برابرېندە حسابسىز چۈخ آلتېن و گۆمۈش آلېش، دۈە ايله بىر نېچە ايللر يۆردۈكەن سونرا هېندوستانا يئتميش ايدى. اما ايکينجى اسماعيل چىمدانېنا قېرخ صفحەلىك و اۋن **تېنلىك** بىر الفبا ايله بعضى مکتب اسبابلارې سالىب **پاراخود** ايله گىتدى. هېندوستانا **اقتارېلان** ماللار آراسېندا پىك عزيز و قىمتلى شىلر اۋموش دور. لکن سۈنكى عصرلردە بو اۋن **تېنلىك** الفبا مرتبەسىندە قىمتلى و فائىدەلى دۆلت و خزىنە هېندوستانا گىتمەمىش اۋلسا گرک. هېندوستانا مسلمانلارې شايد بو الفبا نىسخەسىنى موزەخانەيە قۇيۇپ دۇنيانېن آزاق گۆنۈنە قدر ساخلارلار.

اسماعيل يىگ هېندوستان مەملىكىتە گىرەك ايله «بمبى» شھرىندە كى مەكتەبى زيارت قىلماغا باشلادى. اسلام دۇنياسېنېن ھر يىرىندە اۋلدوغو كىمى هېندوستانا مسلمانلارېنېن مەكتەبى دە خراب و ېر باد اۋلدوغونو، عرب ھەرلىرىنە باشقا ھەرلەر

غلبه قېلدېغې، باشقا مسلمانلارغا گۆره ده ھىندوستان مسلمانلارېنې مکتىبلىرى اصلاح قېلىنماغا محتاج اولدوغونو گۆردۆ. «بىمى» دە اولان «انجمن اسلام» جمعيتىنە حاضر اولماغېندان سۆنرا اسماعيل يىگ «بىمى» مسلمانلارېنې مکتىبلىرى ھىجانلىي حالدا اولدوغونو و اۆز تجربه سى ايله يىلدىگى اصولاً گۆره عرب حرفلىرى ايله اوردوجا اوخويوب يازماق قېرخ گۆن ايچىندە مەمکن اولدوغونو سۆيەلەدى. جماعت بونا تعجب ائىدىلر و دېشارېدان يىلدىر مەسەلر دە، ايچلرېندن بو ايشىن مەمکن اولما دېغېنا فکرىلشدىکلرېنى گېزىلە دە يىلمە دېلر.

اسماعيل يىگ مەللملىك ائىدە يىلن بىر آدم تاپىپ، اۇنا تعليم اصولو اۆگرتدى و اۇنو مەللملىك اۆچۆن حاضرلادې. سۆنرا مەكتەب اۆچۆن بىر بنا تاپىپ، اولو ھىندوستان مەملىكىتىندە ايكىنجى مارت ۱۹۱۰ ايلىندە بىسم اللە دۇيىب اصول صوتيه مەكتىبى نەمۇنە سى آچىدې و بىرىنجى مەكتىپىن ايکى آيلىق مەصرفىنى دە اۆز كىسە سىندن تامين ائىدى.

اکبرشاه كىمى امپراطورلرى، ميرزاھد ھىروى و محب اللە بهارى ھم محمود الجونقورى كىمى فيلسوفلارې، فيضى و آزاد كىمى شاعرلرى، حميدالدين كىمى فقيھلرى، احمد بن عبدالرحمن كىمى مسندلرى، احمد السهرندى و عبدالرشيد جونقورى كىمى متصوفلرى، رضيه ھم دە سكندر بىگم و شاهجهان بىگم كىمى ملکہلرى، عبدالحى و صديق حىن خان كىمى مؤلفلرى، نظام و نوابلارې، رحمت اللە و احمد خانلارې، اينجۆ و **يفاك** ايله تجارت قېلان

میلیونلری ایله سۇن زاماندا بۆتۇن اسلام دۇنياسېنېن اۆستۇنده دوران بۇيۇك
ھىندوستاندا مسلمانلار آراسېندا بيرينجى اصول صوتيه مکتبى بيزيم اسماعيليميز
طرفيندن آچېلمېش دېر. بونولا افتخار قېلماغا هر بير روسيه لى مسلمانېن حَقى
وار.

ھىندوستان سياحتى حَقينده اسماعيل بېگ بو سۇزلىرى سۇيله دېگى «اقدام»دا
گۇرۇلدۇ:

«بوندان اۆچ ايل اۆل بعض تحقيقات اجراسى اۆچۇن ھىندوستانا گئتميش ايديم.
معلومونوز دور كى من مکتب دليسييم. مقصودوم ھىندوستان مکتبلىرىنى گۇرمك
و اگر بير چاره تاپسام اۇرادا دا اصول صوتيه نى گۇرسه تى، مسلمان مکتبلىرىنه
اۇنو قبول ائتدويمك ايدى. «بمى» **اوراملارېندا** يئريديگيم وقت مغازه لرين
اۆستۇنده اينگيليزجه، آشاغېدا موسوى لسانېنا اۇخشايان بير روشده يازېلان
لوحة لر گۇردۇم. مغازه صاحبلرى مسلمان ايكن، ھىچ بير يۇرده عرب حرفلىرى ايله
يازېلمېش لوحة گۇرۇنمه مگينه عجبسنديم. سۇروشسام اول موسوى حرفلىرىنه
اۇخشايان حرفلر ھىندوستان مجوسيلرينين اسكيدن گلْميش يازېلارې اولوب.
ھىندوستان مسلمانلارېنېن مکتبلىرىنده قرآن دا اۇبۇت پرستلرين اسكى يازېلارېندا
اۇخودولور. عرب حرفلىرى ايله يازماقدا خلق چتېنلىك چكيرميش. بوندانسا
بعضيلرى لاتين حرفلىرىنى قبول ائتميشلر. «بمى» ولايتينده ايگيرمى ميلون خلق

ھامبېسى بو لاتين حرفلىرى ايله يازارلار. بوندانسا الفباني يۆنگۈللتىمگىن نە قدر اهمىتىلى اولماسىنىڭ آلاماق ممكن دىر.

آلماشىغان فكرلىرى. يىنى دلىلر ظاھر اولماغى و اوزاق تجربەلرین مجبور ائتمكلىرى سببلى علم ايله مشغول آداملار فكرلر **آشلىماشماق**، مسلكلر تغيیری هر وقت اولموش دور. شخصی بیر منفعت قصدی ايله اولمايанда بو ایش ممدوح و فضیلت سايىلماغا، ثبات و متانتە خلاف گۆرۆلمە مگە لازم دىر. اسماعیل بیگ حضرتلى ده پک اوزاق وقتلر ملازمت ائتمیش و هر وقت حمایت ائتمیش بعضى بیر فكرلرینی سۆن وقتدە داشلادی و مسلكینی یئنیلتدی. بو جملەدن «املا» ايله «ملیت» مسئلهلرینی سايماق ممكن. اسماعیل بیگ حضرتلى اوتوز ایل قدر مدت بۇيۇنجا اسكى املانی حمایت قىلدی و بو دۇغروداكى مخالفلەر هر دۆرلۇ جوابلار وئردى و بو مسلكینی غیرت ايله دوام ائتدیردى. اسكى املانېن اصول صوتیه ايله مناسب اولمادېغېنداكى يا كى باشقا بیرر سببدن مى، آن سۆن عمرۆندە مذکور مسلكینی دفعەتا داشلايىب، حرکات علامتینی آریا قۇیوب یازماغا گىرىشىدى. بونون كیمی «ترجمان» ظهوروندان باشلايىب روسیه مسلمانلارېنى «تاتار» آدی ايله ذكر ائتدیگی حالدا، ۱۹۰۶-جى ایللردن اعتبارا بونلارې «تۆرك» آدی ايله يۆرۆتمگە باشلادی.

خدمتلىرىنى تقدیر قىلانىلار. اسماعیل بیگ وفات اولدوقدان سۇنرا تۆركیه، مصر و سوریەدە اولان **غزته** و ژورناللار شايد اظهار حزن و تحسر ائتمیش و اۇزلىرىنین

وظیفەلەرىنى ايفا ائتمىشلەر. بو وقتلردە خارجى مطبوعاتىن اداره يە گلەمەگى سىبىلى بىزلەر بو دۇغرودا بىر شى گۇرە يىلمە دىك. بونون اۆچۆن بىز بو يىردە مەك. مە ائدىب اۋزۇ سلامت وقتىندە افكار عمومىيە نىن ترجمانلارې دئىە لايىق اولان ايكى اۆچ اولو انسانىن شهادتلىرىنى نمونە ائدىب كۆچۆرۈرۈك.

(۱) احمد مدحت افندى. بو ادبىلەر شىخى اۆلموش ذات ۱۹۰۹-جۆ ايل جولايىن ۱۹-جۆ گۆنۆندە استانبولدا اۆلموش اولو بىر كنفرانسدا اسماعيل بىگ حضرتلىرى حقيىندە بو مضموندا خطبە سۆيلەمىش دىر:

«افندىلەر! بو آخشام اسماعيل بىگ حضرتلىرىنى سىزە تقدىم ائتمك ايله مشرف اۆلدىم. اۋايسە سىزە ابتدائىي تحصيل حقيىندە عمومى بىر مقاله تقدىم ائدەجك دىر. «سۆيلەينە باخما، بلکہ اۋنون سۆزۈنە باخ» دئسەلر دە، سۆيلەيچىنىن اۋزۈنە دە بىر آز باخماق لازم دىر. حقيقت، گرگ كىمىن آغزىندان چېخسا دا حقيقت دىر. بونون كىمى اۆلسا دا تقدىر ائدىب، سۆيلەيچى آغزىندان چېخان «حقيقت» نىن تاثيرى آرتىقراق اۆلدوغوندا شىبە يۇخ.

اسماعيل بىگ غەصپرىنسكى آدەنى سىزىن آرانىزدا ائشىدنلر البتە چۇخ اۆلور. بو آدام روسىەدە ايگىرمى سىگىز ايلدن برى «ترجمان» غزەسىنى چېخاردىر. روسىە مىسلمانلارېن بىر بىرىندىن خبرى يۇخ وقتدە بو آدام «ترجمان» نى نشر ائتمگە باشلادى و مىسلمانلارېن بىر بىرى ايله تانىشماسقلارېنا، بىر بىرىندىن خبردار اۆلماقلارېنا سبب اۆلدى. علم و معرفت دۇغروسوندا آرخادا قالدېقلارېنى اۆزلىرىنە

آلاتىدې، ابتدائى تحصيلىنىن لازم اولدوغونو روسىيەدە اولان مىسلمانلار اۆچۆن
عمومى بىر دىل لازم اولدوغونو اۆز ملتىنە دۆشۆندۆردۆ و خىلقلرىن گۆنۆللىرىنە
سىندىردى. بو خىدمىتلەر، اسماعىل بىگ اۆچۆن اوجوز دگىل، بلكە پىك باھالى
دۆشدۆ. او بو يۇلدا پىك چۆخ چىتىلىكلەر گۆردۆ. تىجدد و ترقىنى اۆز منىفعلرىنە
خىلاف گۆرنلر بونا قارشى چىخىدىلار. لىكن قەرىمان اسماعىل بونلارلا غالب اولدو
و اۆزۆنۆن مىرادىنى عمومى آتلادى، افترا و بىھتانلاردان سلامت چىخىدى.»

(۲) جودت بىگ. «اقدام» غزەسىنىن باش مىحررى اولان بو ذات، اسماعىل بىگ
حقىندە اۆز غزەسىندە بو مضموندا اوزون بىر مىقالە يازمىش ايدى:

«اسماعىل بىگ، بىر گۆن آدېنا آبدە اوتوردولاجاق آدم دېر. عىشانلى تۆركلىرىدىن
اولماسا دا، اصلى تۆرك (روسىيەلى و شىمال تۆركلىرىدىن) دېر. خىيالات ايلە
اوغراشماز. بونون سىبىندىن بىش مىن قدر مىكتىب تاسىس ائىلىمىش دېر. **اۆزۆنۆن**

تحصىلى بىزدە دگىل. بىزدە بونون كىمى آداملار نادر يىتىشىر. بىز ھمان خىيال
ايلە اوغراشماقدايىق. يازدېقلار بىمىز سۆيلەدىكلرىمىز بونا شىھاد دېر. بو آدم اۆز
دىرشىدىگى سىبىندىن اۆزۆنۆ يىتىشىدىمىش بىر فىكر صاحىبى دېر. افراط طرفدارى
دگىل. اجتماعى شىللىرى حىران اولماق درجەدە دۇغرو مىھاكىمە ائىدر. اوتوز
سەندەن بىر مىطبوعات عالمىندە اولسا دا ھىچ بىر كىمىسە حقىندە آجى سۆز
سۆيلەدىگى معلوم دگىل دېر. حمىت و غىرتىنە **چىڭ** يۇخ، ارادەسىنىن قوتى دىمىر
كىمى دېر. چەرھەسىنە باخسانىز، بۇيۇك بىر مىتانت صاحىبى اولدوغونو بىلىمىك

دوغروسوندا زحمت چكمزسينيز. من بو آدمي چوخ ياخشې تانېرام. اثرلريني گوردوم. بو جهتدن اونا اعتمادېم وار. بو گونكو علملر و بو گونكو فنلري تحصيل ائتمك دوغروسوندا مسلمانلاري تشويق قېلماق و اونلارېن فكرلريني اوياندېرماق اوچون نشر ائتيديكي اثرلرينين نظيري بو گونكو اسلام ديبلرينده هنوز نشر ائديلمه ميش دير. فضل اهللرينه بها قوياييلمه مك خلقلر آراسېندا عادت دير. بو عادته گوره باشدا اوز مملكتينده اولان مسلمانلار بونو تقدير ائتمه ديلىر. منكرلري چوخ اولدو. ميدانا چېخارمېش فكريني مملكتده اولان تعصب اهللري انكار قېلدېلار. چونكي متعصبلر فكرى ايله بونون فكرى آراسېندا بويوك فرق وار ايدى. اسكيلر شرح عبدالله، ايسغوجى، قاضى و باشقالاري بيليرلر ايدى. شېبه يوخ بونلار دا ياخشې آدمالار ايديلر، لكن قرون وسطاده عمل ائديلميش اصول تعليمدن باشقادان خبرلري يوخ، دۇنيانې دوغرو گوره ييلمه بيرلر ايدى. اسماعيل ييگ بۇتۇنلۇكجه چيت قوللردع تحصيل ائتدى و مسلمانلارېن پك درين غفلت ايچينده ا/قلدوغونو گوردو، بونون اوچون اونلاري اوياتماغا گيريشىدى و ديرشىدى. «ۇلۇدن ديرى چېخارېر» (يخرج الحى من الميت) حكمو بو آدم شخسینده تجلى ائتميشدير.»

«ازمیر» ده نشر اندیلن «خدمت» غزته سینین ایگیرمینجی ربیع الاولده^۲ چپخان نسخه سینده «باغچاسارای»دا انتشار ائتمکده اولان «ترجمان» غزته سینین صاحب امتیازی و محرری، محرر غیور و فاضل مشهور اسماعیل بیگ غصیرنسکی افندینین وفات ائدیگینی گؤرؤب دچار دهشت عظمای ناگهی اولموش ایدیک. زیرا موما الیه اسماعیل بیگ و رفیقیمیزین میرور خدمتلی مسلم اولوب، روسیهده او قدر میلیونلاردان عبارت دین قارداشلاریمیزین حقیقی خادمتریندن دیر. بو زماندا اسماعیل بیگ کیمی خادمی دگیل، بلکه قوللاری آزجا قلم توتاییلیب اؤز ملتینه خدمت ائدیجیلرین وفاتلاری دا بیزیم اؤچون جسیم بیر خسار ساناییلگه ضرورت دیر. چوخ شکرلر اولسون بو گونده اسماعیل بیگ حضرتلرینین اؤز امضاسی ایله ربیع الاولین ۲۹-جو گۆنۆنده چپخان «ترجمان» نسخه سینی آلدیق. بیر یالان روایت سببیدن پارچالانماغا یئتیشمیش یۆرکلریمیز بیر طرب فرح فزا ایله ممنون اولدو. اسماعیل بیگین خدمات میروره سی عالم اسلامین بیر قسم عظیمینی منتدار ائدیگیندن و هانسی سبب ایله اولسا دا «خدمت» غزته سینین یانلش خبری جمله نی متأثر و محزون قېلدېغېندان بيزلر، بو يالان شایعاتی تکذیب ائتمک اؤچون بو سؤزلی

۳ بو ۱۹۱۴-جو ایلین ۲۰-جی ربیع الاولی، ۹-جو سپتامبر جمعه گۆنه مصادف ولدوغوندان، سنه نی تعیین قېلماقدان باشقالارېندا «خدمت»-سین یانلېشي پک زور دگیل دیر.

جریدەمیزدە تۈركجە يازماغا مجبور اولدوق. (عدد ۴۱۸، ص ۴، ۱۰ ربیع الآخر ۱۳۱۲-۱۸۹۴ — ۹ اکتبر).

معیشتی و خصوصی حیاتی. اسماعیل بیگ ذوق سلیم صاحبی اولوب ساده‌لیگی سئور و بو سببدن گئییمی، یئمک ایچمگی ساده اولور، یازماق بۇلمه‌سی، استراحت و یوخو یرلری یالئز بیر حجره‌دن عبارت ایدی. یئمگینی اوزادا ییئر، قهوه‌سینی اوزادا ایچر و او حجره‌د استراحت قیلار، یوخلایار، یازبیلرینی دا اوزادا یازار ایدی. مسافر گلسه ده اونی قوناق بۇلمه‌سینده قبول قیلار ایدی. ارته ساعات آلتی-یشتیدیه دورار، بیر **ساوت** قارا قهوه ایچر، اوندان سونرا یازی یازار ایدی. پست آلبدیغیندان سونرا مکتوبلاری، غزله‌ری گوزدن گئچیرر، اهمیتلی خبرله بویالی قارانداس قلم ایله اشارت قویار ایدی. بو ایشلری **کراواتدا** اوتوردوغو حالدا ایشلر، آلتیندا قاتی نرسه اولان کاغاذینی تتر اوستونه قویوب یازار و یازی یازان وقتینده چوخ **ایتوب** توتون ایچر ایدی. ساعات اۇنلاردا حجره‌سیندن چخب اداره و مطبعه‌خانه‌ده یۆرر، مرتب‌لر و ایشچیلرین خدمت‌لرینی گۆرر، سونرا حجره‌سینه گیریپ، **کراواتبنا** سۆزۆلۆب یاتار ایدی. سلامتلیگی یئرینده اولان وقتلرده هر گۆن بیر نئچه ساعاتلار مطبعه‌ده اوتورار، ارته بلمه‌سیندن چخبدیغیندا مطبعه‌ده مۆتورلو ماشینلارین سسلرینی ائشیتمه‌سه راحت‌سېزلانار، ماشېنې نه اۆچۆن ایشله‌مه‌دیگینی سورار، و «مطبعه ماشېنلارېنې سسلری منیم اۆچۆن گۆزل

بىر موسىقى اولوب، بۇياق **ايدلىرى** دە چىچىك **ايدلىرى**نە گۆرە دە خۇش دور،
مطبەنى نە قدر اوطورسەم دە ماشېن سسىندن يۇرولمايىرام و بۇياق **ايدىندىن**
دۇيمايىرام!» دئير ايدى.

اسماعىل بىگ اۆچۆن ان بۇيۇك عذاب و آغېر جزا ايشسىز دورماقدان عبارت
اولماغې اۆچۆن ھىچ وقت ايشسىز دورماز، ايشدن گۆجدن يۇرولماغې بىلمز،
ميدانا گلمەسى مەكەن اولان ايشلىرى فقط بىر مرتبە اولسادا تجربە قىلمايمىش
قالدىرمىز، عموما ميدانا گلمىكلىرى قابل اولان فكىرلر ايله مشغول اولور، نە قدر
چىتىلىكلرە اوغراسا دا روحو تۆشمز، اميدى قېرىلماز ايدى. وجودو ضعيف اولسا
دا متانت و جسارت مدنيەيە مالک اولوب روحسوزلاراروحو و اميدسىزلرە اميد
وئىر، بىر مقصدسىز يۆرمز و معناسىز سؤيلىمىز ايدى. حساس و شفقتلى بىر
كۆنۆلە مالک اولوب، ان كىچىك نرسەلردن دە متأثر اولور، فقط بو تاثيراتېنا غالب
گلىر، نە قدر الملى بىر اضطراب و نە قدر قاتې بىر بحران ايچىندە قالسا دا
اعتدالدىن آيرىلماز ايدى. حتى حياتېنېن سۆن گۆنلىرىندە و اۆلۆم ايله مبارزە قىلان
وقتلىرىندە دە متانت قلىبەسىنى ساخلادې و اطرافىندا كېلارار تىللىلر وئردى. پىك
بۇيۇك بىر عۆت نەفسە مالک اولوب، غايت متواضع ايدى. شەھردە گرک عومومى
و گرک خصوصى ھانسې بىر جمعيتە اولسا دا اولسون چاغىرىلسا گئدر، بايلار
ايله فقيرلرلر تويلارىنى آيىرماز ايدى. مەملىكىتىن نە قدر گۆزل عادىتى اولسا،
اولارېن ھەر بىرىنى گۆرر، شەھرىن عومومى حياتېنا اشتراك قىلار، بىرر **يوش** ايله

بازار چېخسا، قهۋەخانىە گىر، اۆتورار، قهۋە ايچر و خىلقلار ايله گۇرۇش، بعض بىر دۇستلارنا لطيفە ائتمىگى سۇير ايدى. حقيقى عالملىر قارشى ھر وقتىدە كۇنلۇندە پىك بۇيۇك و صميمى بىر احترام ساخلايار ايدى. ھانسى جمعيتىدە اۇلسا دا اۇلسون، وظيفە نىن تمام اۇماسى ساعىتى ايله دوروپ ائوينە گىدر و ارتە ياتماغى سئور، يوخويا ياتماقدان اۇنچە پىششىق سۇتدن ياسالمىش يىنى قاتىق يىمىگى عادت ائتمىش ايدى. اتلى، ياغلى و آروپا اصولوجا حاضرنىمىش يىمىكلردن خۇشلانماز، مىلى يىمىكلىرى سۇيپ، يىير ايدى. قېش گۇنلىرىدە، بۇلمەسىندە اۇلان اۇجاغى ياخىدېرىپ قېرىنىپ اۆتورار و حاضركى ائولرىمىزدە اسكى مىلى اۇجاقلارېن تاپىلمادېغىنا تأسف قىلار، بو اۇجاقلارېن قارشىلارېندا اۆتورماغىن لىتلىرىندىن بحث ائدر و عوموما مىلى عادتلىرىمىزى سئور و اۇنلارېن آروپا مدنىتى تائىرى سىبىندىن بىرر بىرر يۇخ اۇلماقلارېنا قايعىبار ايدى.

اسماعىل بىگ صنایع نفيسە نىن قىمتىنى تىقدىر قىلار، مىلى موسىقىنى غايت سئور، آروپا موسىقىسىنى تىقدىر قىلماغى ايله برابر شىرق موسىقىسىندىن لذت آلار، شىرق كۆيلىرىنى دىنلەمىگى آروپا مقاملارېنى دىنلەمىكدن آرتىق گۇرر، اويۇنلو تۇيىلاردا اولاندا «آخساق تىمور دولوسى» «تىمورلىگ مارشى» آدلى كۆيلىرى اۇزۇ سۇرۇشوب اوينادېار و بو ايكى مارش كۆيلىرىنى و خصوصا قېرىم كۆيلىرىنى عوموما نۇتايلا آلدېرىپ **مىنگۇ** قالماقلارېنى آرزى قىلار، «بو گۇن قېرىم ياشلارې آراسىندا عالى مەكتىبلىرى تمام ائتمىش حىقۇق شىناسلار، طىبىلر، فىلولوگ و

شاعرلر، رساملار وار، ایندی **قونسهرواتوریا** مکتبی بیتیرمیش موسیقی شناسه‌میز دا اولسون، قهریم مقاملارینې یاشاتماق اوچون بونا احتیاجه‌میز وار» دئییب سؤیله‌یر ایدی.

خسته‌لیگی و سون گۆنلری. اسماعیل بیگ حضرتلری سون ایللرده یۆنگۆل بیر «برونشیت» خسته‌لیگی ایله مبتلا اولسا دا ۱۹۱۴-جۆ ایل باشنا قدر بو خسته‌لیکدن شکایت ائتمز ایدی، بلکه ایشینی ایشله‌یر، یازپسېنی یازار اوخویار ایدی. **یوتله‌ی** آرتاندان سوزرا داوالانماغا باشلادی و خسته‌لیگینین گۆجلنمگینه یۆل وئرمه‌دی. مسلمان فراکسیونونا بیر قدر جانلاندېرماق نیتی ایله فوریه‌ آییندا «پتروگراد» شهرینه گئدیپ، اونداسوغوق اثر ائتمک سببلی «باغچاسارای»-ما تمام خسته‌ حالدا قاییتدی. دکترله‌ مراجعت قېلېب، بیر آق قدر داوالاندې و قهرېمین دنیز بۇیلاړېنا گئدیپ ایکی هفته‌ قدر دوروب قاییتدی. یاز باشلانماسې ایله سلامتلنه‌جگینه امید باغلامېش ایدی. جون آخرلرینه‌ قدر «باغچاسارای»-دا قالب بۆتۆن گۆنلرینی هاوادا یاتېب گئچیردی ایسه‌ ده قهرېمین گۆزل هاواسې دا، شفالی سولارې و ایستیلیکلری ده فائده‌ وئرمه‌دی. بونون اوچون دنیز هاواسېندان استفاده‌ قېلماق امیددی ایله «استانبول»-ما گئدیپ گلدی ایسه‌ ده بوندان دا فائده‌ گۆرمه‌دی بلکه تمام خسته‌ حالېندا محترم یوسف بیگ آقچورا ایله بیرلیکده قهرېما قاییتدی و بیرینجی دفعه‌ اولاراق حالېنن آغېرلېغېندان بو گۆن شکایت ائتدی.

ايكىنجى گۆن بىر فوتوگرافچى چاغېرىپ «ترجمان» اداره خاناسى قارشېسېنداكې باغچاسېندا اۆز عائله سېنىن افرادې، يوسف يېگ آقچۇرا و «ترجمان» محررلى بىرلىكده اولاراق مختلف وضعيتلرده رسمىنى آلدېردې. «ياخېندا اوزون بىر سياحتە چېخماق فېكرىندە اولدوغومدان ترجمان هېئت تحريره سى هم دە مطبعە سېنىن فوتوگرافلارېنى برابرېمدە اولماقلارېنى آرزې قېلېرام» دئيه سۇيلىدىگىن يانېندا اولانلار شېبه يە دۇشمۇشلر و سرلى بىر معنا استخراج ائتمىشلر.

مشار اليه حضرتلرين خستەلىگى او گۆندن اعتبارا گۆجلنمگە باشلامېش و ضعيفلنمىش سسلرى دە ۲۴-جۆ جوندان سۇنرا تمام كسىلمىش دىر. «آغ مسجد» شېرىنە گىدىپ، خستەخانادا اۆچ گۆن ياتېب ۲۷-سېندە ائوينە قايتمېش و يازماق بۇلمە سېندە كى **كراواتېنە** ياتمېش دېر. اۆزۆنە باخان دىكترلر، حالېنېن امىدسيز اولدوغونو اقربالارېنا سۇيلىمىشلر دىر. آگوست آخرلرىندە حالې بىر قدر ياخشېلانېب حالت روحيە سى اعتدال كسب ائتمىش و هر گۆن بىر ايكى ساعت قدر وقتىنى **غزتە** اوخويوب گىچىرمىش، سياسى حاللار حقيىندە كى فېكرلرىنى دە سۇيلىمىش دىر. فقط بو حال اوزون وقت دوام ائتمەيىب، سېتامېر سىگىزىندە آغرىسې گۆجلنمىش و اميدىنى كسىپ، سېر تداركى گۆرمگە باشلامېش دېر.

وصيتى و وفاتى. اسماعيل بىگ حضرتلى سىتامېرىن ۹-جو گۆنۆندە اولادلارېنى چاغېرىپ اۆزۆنە مخصوص اولان بىر اعتدال و متانت ايله بو مضموندا وصيت سؤيله مېش دىر.

سؤيله يەجك سۆزلىرىمە دقت ائىدىنىز. حالېم آغېر، بونون نتيجه سى بو گۆنلردە آنلاشېلېر. مادام كى دۇغدوق، بىر گۆن البتە اۆلەجگىك، سۆزلىرىمدن متأثر اولمايېنىز، دۇغماق طبعى اۆلدوغو كىمى اۆلمك دە طبعى دىر. اگر دە وفات ائتسەم بو وصيتلىرىمى يېرىنە كىرەمگىنىزى آرزى قېلىرام:

(۱) مزارېم زنجىرلى مدرسه سى يانېندا و ميگلى گرى خان ترېه سىنىن جنوب شرقىسىندە بۆيۆك يىردە قازېلسېن.

(۲) آلتى يۆز روبلدىن ۴۰ روبلونو جنازەم دفن قېلىنغان گۆندىن اعتبارا صدقه اهلى اولانلار بىر آيا قدر صرف ائىدىب، قالمېش ۲۰۰ روبلونو بىر مکتب و بىر جامع فائىدە سىنە صرف قېلىرسېنىز.

(۳) «ترجمان» تقسيم ائىدىلمز. اولادلارېم دىريشسىنلر و بونون وارداتېندىن استفادە قېلىسېنلار. «ترجمان» سى سۆندۆرمەمگىنىزى اميد ائىدىرم.

۴) مەندەن سۆزى «ترجمان» بىلەن باش مىحررى حەسن سىرى ايازوف اولور،
مەن اونا امنىت ائتىدىم، اؤغوللار بىم سىزىلر دە امنىت ائدىنىز، اختیارى ايله
«ترجمان» دان گىتمە سە اؤنۈ ھىچ كىم ادارەدن چىخارتماز.

۵) «ترجمان» دان باشقا ايشلىرىمى اولادلار بىم، دامادلار بىم تسۈيە
قىلار.

۶) زىنەت ادلى يىتىم قىز ۵۰ روبل ھىدىە وئرسىنىز.

سىپتامبر بىن اؤنۈندا گۆن اورتاسى ساعەت اۈن ايكىلردە اۈز دىلگىنە گۆرە «يس
شرىف» اۈخولموش و سۆزى «بۇيۇك اللەم! ۶۳ ايل ياربىم ياشادىم، بو عمرۆمۆن
۳۵ ايلنى مىلمانلار بىن اۈيانماقلارى، تعالى و تكامللىرى يۇلۈندا صرف ائتىدىم،
مەلىمىن سلامت و سعادەتى اۈچۆن الەمدىن گلەن قەدر ايشلىرىن ھەر بىرىنى ايشلەدىم
يا رەببىم! اى بۇيۇك تانرىم! داھى بىر قەدر آرزىلار بىم وار ايدى، فقط بونلار موفىق
اولايىلمەدىم، نە اولسا دا ھەر بىرىسىنىن و ھەر نرسەسىنىن اختیارىندا دەر
اللەم! ...» دئىمىش دىر.

بو گۆن گىجە، يانېندا اولان بالالار بىنى چاغىربى بىرر بىرر **سۈيىمىش** و بعض بىر
اھمىتلى نصىحتلر سۇيىلەمىش. بوندان سۆزى يۈزۆتۆ قىلە طرفىنە دۇندىرىمىش، ۱۱-
جى سىپتامبر ارتەسىنە قەدر بو ھالەتدە ياتىمېش دەر.

۱۱-جى سېتامبر پىنجىشەنبە كۈنى ئۆرتە سائەت سىككىزىدە اسماعىل بىگى
ھىزىرتلىرى كۈزلىرىنى ئاچىپ بۆتۈن اطرافىغا باخىدېقىدىن سۇنرا، سۇن سولاشىپى
ئالمېش و امانت جانىپى دا قابىز الارواھا تسلىم ائىتمىش دىر. «رحمة الله تعالى».

قضى الله فينا بالذى هو كائن،

فتم وضاعت حكمة الحكماء.

جىنازەسى. سېتامبر پىن ۱۲-جى كۈنى جىمە نامازىدىن سۇنرا «ترجمان» مۇسسى
اولان محترم اسماعىلى اوزاتماغا گروھ گروھ اولراق خىلقلەر گلىپ «ترجمان»
ادارەسى ھىزوروندا يىغىلمېشلار و دفن رىسلىرىنى اجرا قىلماغا باشلامېشلار و
محترم استادىن تابوتى ملىت قۇللارې اىلە كۆتۈرۈلۈپ «مىصلا»، جىنازە نامازې
اوخوناجاق اۋچۇن يىترە، يۈرمۈشلەر، مىنى مەكتىپ بالالارې اولماق اۋزىرە ۵-۶ مىن
قدر آدمالار طرفىدىن جىنازە نامازې اوخونوب مىكلى گرى خان يانىدىن اولان
ترىبەسىنە امانت قىلمېشلار دېر.

إِنَّ الحيات لثوب سوف تخلعه،

وكل ثوب إذا مارث ينخلع.

وفات خىرىدىن ھاسىل اولان تاثر. اسماعىل مىرزانىن خىستە اولماسى خىرى
«ترجمان» واسطەسىيە نىشر ائىدىلمىش ايدى. لىكن افكار عمومىيە بونون

ياشاماغېنى دىلەدىگىنىدىن اۆلۆم خبرى دىيىل، بلكە ھەر گۆن سلامتلىك خبرى گۆدر ايدى. مگر دە اللہ تعالى حكىمى ايميش سلامتلىمك خبرى يثرىندە تلگراملار بونون وفات خبرىنى گتيردىلر. بو محترم پيرلرىنىن ارتحالى اۆچۆن شمال تۆركلرى و عموما روسىيە مسلمانلارې تأسف ائىدىلر و گۆز ياشلارېنى آخدىرېب صميمى صورتدە وداع و **تأبين** قېلدېلار، خدمتلىرىنى، عمللىرىنى ذكر ايلە تعزىلەر و مرثىلەر سؤيلەدىلر. استاد الادباء اولان بو ذات «خلق ايلە قاتېشماغېنېز بو روشدە اۆلسون كى آرالارىندا اولان وقتىنىزدە اولار سىزى سئوسىنلر و آيرېلدېغېنېزدان سۇنرا سىزىن اۆچۆن آغلاسىنلار» معناسېندا ولان حكمتلى سؤزە مصداق اولدو. روسىيە اسلاملارې آراسېندا بو گۆنە قدر اسماعيل بېگ درجەسىندە عمومى حرمت ايلە اوزادېلمېش آدام اولدوغونو بىلمەيىرىك.

غزتە و ژورناللاردا نشر ائىدىلمېش مرثىلەردن باشقا، «شورا»دا باسېلماق اۆچۆن دئىيە گىلنلر آراسېندا امام و مدرس محمد شاكر احمد ولى اوغلو فيضى، «تاشكند»ين مير محسن افندى شير محمد اوغلو، حنيفە عصمت خانېم، «كركيە»دە عبدالحبىر عبداللہ اوغلو، «سمرقند»دە صدىقى، «ايرقوتسكى»دە معلم حبيب اللہ عابدوف، قازاندا واقف الجاللى. فقط يثر اولماماق سببىدىن بو اثرلىرى باسايىلمەدىك. صاحبلىرىدىن عذر اؤدۆنۆرۆك.

رضاءالدين فخرالدين